

שימוש ואי שימוש בלמידה מקוונת בקהילות שמרניות: המקרה של הציבור החרדי בישראל בעת מגפת הקורונה

חן סבג-בן פורת, חננאל רוזנברג, הילה לוינשטיין
ומרים ביליג

תקציר

עם התפרצות מגפת הקורונה נדרשו מוסדות החינוך בישראל לאמץ מודלים של למידה מרחוק – אתגר מהותי עבור החברה החרדית, המאופיינת בגישה שמרנית וזהירה למדיה הדיגיטלית. במחקר המוצג כאן נבחנו היקף השימוש בערוצים מקוונים במוסדות חינוך חרדיים בזרמים שונים ועמדות ההורים והמורים בנוגע לאימוץ מודלים אלה בעת חירום. המחקר שילב סקר כמותני שנערך בקרב 395 הורים לילדים בגיל בית הספר היסודי וראיונות חצי־מובנים עם 45 הורים ומורים. הממצאים מצביעים על שימוש בשיעור של 14 אחוז בזה, עם פערים ניכרים בין הזרמים: 94 אחוז בחב"ד לעומת 15 אחוז בציבור הספרדי, 13 אחוז בציבור הליטאי וארבעה אחוזים בזה החסידי. כן נמצא קשר בין רמת השמרנות של הלומדים, מגדרם וגילם ובין נכונותם להשתמש בזה בעתיד. רוב המרואיינים התייחסו ללמידה המקוונת כאילוץ זמני ולא כהזדמנות חינוכית. ממצאי המחקר נידונים לאור תיאוריית הלגיטימציה של מקס ובר בהקשר של מדיה חדשים בחברות שמרניות.

מילות מפתח: למידה מרחוק, למידה טלפונית, קורונה, קהילות שמרניות, חרדים

מבוא

מגפת הקורונה אילצה את מערכות החינוך ברחבי העולם, כולל ישראל, להתאים עצמן להשעות את הפעילות השגרתית של מסגרות החינוך ולעבור לדפוסים של הוראה ולמידה מרחוק (DTL: Distance Teaching and Learning) מבוססות אינטרנט. בישראל בראשית התקופה היו אלה מרחבי הלמידה הכיתתיים המקוונים בשילוב שיעורים סינכרוניים שהפיק משרד החינוך ושודרו מאולפנים ייעודיים לכל שכבת גיל. בתוך זמן קצר התאימה עצמה המערכת ללמידה משולבת המאפשרת אינטראקציה דו־כיוונית באמצעות תוכנות כגון Google Classroom ו־Microsoft Team. עד מהרה התבססה הלמידה בעיקר על שימוש בתוכנת Zoom, המאפשרת מגוון של פונקציות תקשורתיות ופדגוגיות (Stefanile, 2020).

גם המגזר החרדי, אשר יחסו למרחב הדיגיטלי מורכב ונוטה לשלילה – בוודאי בכל הנוגע למעורבותם של ילדים ונוער – נאלץ להסתגל לאתגרים החדשים שהציבה המגפה ולהציע חלופות למידה שהתאימו לנורמות החברתיות שלו ולערכיו השמרניים. ואכן, במהלך תקופת המגפה נעזרו רוב המוסדות החרדיים בערוצי למידה חלופיים ובהם לימוד עצמאי מונחה בסיוע חוברות למידה, אך בעיקר שיעורים קוליים א־סינכרוניים וסינכרוניים באמצעות מרכזיות טלפון ייעודיות. אולם ערוצים אלה נחשבו מסורבלים ולא־יעילים בעיני ההורים והמורים כאחד (רוזנברג, סבג־בן פורת ובייליג, 2021; בארט, 2022; Rosenberg, Sabag-Ben Porat & Billig, 2024), ואכן לא כל מוסדות הלימוד החרדיים "יישרו קו" בעניין זה, רק מיעוט מהם אימץ ערוצים דיגיטליים לצורכי למידה (נחשוני, 2020).

המתח שבין שימוש להימנעות ובין נוקשות לגמישות עומד במרכז המחקר המוצג כאן. מטרתו היו: (א) למפות את השימוש בערוצי למידה דיגיטליים במהלך מגפת הקורונה בציבור החרדי על תת־זרמיו השונים; (ב) לזהות את העמדות העקרוניות של ההורים ואנשי החינוך בשימוש בערוצים אלה ואת מידת הנכונות להסתייע בהם בעתיד גם בקרב משתמשי הזום וגם בקרב מתנגדי השימוש בהם; (ג) לבחון לעומק את תפיסותיהם של הורים ומורים כלפי הלמידה המקוונת. בכך השתמש המחקר במגפת הקורונה כמקרה בוחן לזיהוי המתח בין מודרנה למסורת בעיתות חירום ובקש לעמוד על הפרקטיקות של התמודדות הקהילות המסורתיות עם מתח זה.

רקע תיאורטי

אימוץ, דחייה, ביות ותהליכי לגיטימציה של מדיה חדשים בקהילות שמרניות
בשלושת העשורים האחרונים עסקו חוקרים רבים בדרך שבה קהילות שמרניות ומסורתיות מנהלות משא ומתן בשאלת אימוץ ודחייה של מדיה דיגיטליים (Campbell, 2007; Neriya-Ben Shahr, 2024). נקודת המבט המשותפת למחקרים אלה נובעת מהבנת מורכבות המפגש בין האופי השמרני של הקהילה הדתית לאופיה החופשי והפתוח של התקשורת הדיגיטלית, ומתפיסת תהליך ההתקבלות כמשא ומתן המתנהל בכמה רמות של התרחשות. קרין ברזילי־נהון וגד ברזילי (Barzilai-Nahon & Barzilai, 2005) טוענים שמפגש זה מעלה ארבעה קונפליקטים מרכזיים שעלולים לאיים על תרבותה השמרנית של הקהילה הדתית: (א) קונפליקט היררכיה הנובע ממגוון הדעות באינטרנט בניגוד לאופי הסמכותי של הקהילה הדתית; (ב) קונפליקט מגדר עקב אפשרות להשמעת קול נשי וביטוי עצמי מגדרי במרחב הציבורי, שאינו מקובל בקהילה החרדית הפטריארכלית באופיה; (ג) קונפליקט משמעת שבו האינטרנט מציע למאמין חלופה שאינה הולמת את מערכת החוקים הנוקשה של הקהילה הדתית וחשיפה לתכנים הסותרים את רוח החוק הדתי; (ד) קונפליקט הסתגרות הנובע משחיקת גבולותיה החברתיים של הקהילה הדתית וממפגש עם קהילות וגולשים ממעגלים חברתיים. חוקרים אחרים מדגישים גם

הם את הפוטנציאל הקיים באינטרנט לאתגר את ההיררכיות המסורתיות בקהילה הדתית כמרכיב האיום הדומיננטי במפגש שבין הקהילה למרחב הדיגיטלי (Barker, 2005; Cowan, 2005; Campbell, 2007).

התגובה לקונפליקטים אלה איננה אחידה. מנהיגי קבוצות דתיות מסוימות, כגון מטיפים אוונגליסטים כריזמטיים (Thomas & Lee, 2012) ורכנים ומורים תורניים בתנועות חסידיות (Cohen, 2024), מאמצים בהתלהבות חידושים טכנולוגיים שמסייעים להפצת אמונתם. לעומתם, בקהילות אחרות האיום גורר גישה נוקשה וחשדנית אשר על פי רוב באה לידי ביטוי בשלילה מוחלטת של הטכנולוגיה החדשה, לפחות בראשית הופעתה (Barker, 2005; Rosenberg & Rashi, 2015; Sabag-Ben Porat, Rosenberg & Blondheim, 2022). בין שתי גישות קצה אלה ההזדמנויות שהמדיום עשוי לספק בחיי היומיום של בני הקהילה אינן מאפשרות דחייה מוחלטת של החידושים ומחייבות תהליך של ביות הטכנולוגיה לצרכיה (Campbell, 2006). לתהליך הביות יש משמעות כפולה: הטכנולוגיה מגדירה את הקהילות שמאמצות אותה או מתנגדות לה ואת היחסים שבהם היא נשזרת; בו בזמן הטכנולוגיה עצמה מוגדרת מחדש על ידי הקהילה (Silverstone, 2006). אפשר להמשיג את תהליך הביות באמצעות זיהוי שישה שלבים מרכזיים: הסחרה (commodification), דמיון (imagination), אימוץ (appropriation), החפצה (objectification), שילוב (incorporation) והמרה (conversion) (Bakardjieva, 2011; Haddon, 2011; Lim, 2008). שני השלבים הראשונים – הסחרה ודמיון – מתייחסים לשלב המפגש עם הטכנולוגיה החדשה, כגון התהליכים המסחריים של הבאת הטכנולוגיה לאוכלוסייה, פרסום וחידרה לתודעת המשתמש; שלב האימוץ מתייחס לשיקולים ולפרקטיקות שברכישת המכשיר והעברתו מהמרחב הציבורי למרחב הפרטי; ההחפצה מתמקדת בשימוש במכשיר במרחב הביתי ובהכרת הפונקציות הבסיסיות שלו; השילוב הוא בשגרת החיים היומיומיים; וההמרה עוסקת בדרכים שבהן המשתמשים ממשמים את המדיום, שנטען ב"ערך חברתי" על ידיהם ובעצם נטמע במארג החברתי של הקהילה (Silverstone & Haddon, 1996). השלבים אינם מתרחשים במציאות לפי סדר זה ומשתמשים שונים יכולים לחוות את תהליך הביות בצורה שונה ובסדר שונה.

ביות הוא תהליך מתמשך המתפתח לאורך זמן (Wyatt, 2008) ומתחשב בהשפעותיהם של הקשרים חברתיים-תרבותיים (Courtois, Verdegem & De Marez, 2013) כמו חינוך, מגדר, גיל, מעמד חברתי ומאפיינים דמוגרפיים נוספים שעשויים להשפיע על הצלחת התהליך או כישלונו או התנגדות לו (Neriya-Ben Shahr, Marciano & Schejter 2023). היידי קמפבל (Campbell, 2010) מציגה ארבעה תחומים מרכזיים לבחינה במסגרת ניתוח תהליך העיצוב הדתי-חברתי של הטכנולוגיה: (א) ההיסטוריה של הקהילה הדתית ומסורתה; (ב) ערכי הליבה העכשוויים וסדרי העדיפויות החברתיים שלה; (ג) משא ומתן המתנהל באמצעות התאמות טכנולוגיות (התקנת תוכנות סינון, פיתוח מכשירים ייעודיים, נטרול אפליקציות ספציפיות וכדומה) בקהילה כדי לענות

על הצרכים והיעדים ולנטרל איומים; (ד) שיח קהילתי למסגור ולהחלטה על שימוש בטכנולוגיה בקהילה הדתית. התהליך מכיל קונפליקטים מורכבים ומשא ומתן מתמשך בכל קהילה ובמיוחד בזו החרדית.

הצלחתו של תהליך הביות תלויה ביכולתו של המדיום – החדש או המותאם – לקבל לגיטימציה מהמשתמשים וממנהיגי הקהילה. קבלת הלגיטימציה הוא תהליך שבו פרקטיקה חברתית נעשית מקובלת או נורמטיבית באוכלוסייה נתונה. תפיסת הלגיטימיות משמעותה ראיית הפעילות כראויה ומותאמת במסגרת הבניה חברתית של נורמות, אמונות וערכים אוניברסליים, פנים-קבוצתיים או כחלק מאינטרסים פרטיקולריים (Suchman, 1995). הצורך בלגיטימציה בהתאם להמשגתו של מקס ובר (Weber, 1947) את מקורותיה (מסורתית, כריזמטית ומשפטית-רציונלית), הוא חלק הכרחי לשימור סמכות וכוח חברתיים וגורם חשוב בהשתלבותם של הפרטים במסגרת חברתית (Kahane, 2019). ארגונים וקבוצות חברתיות מבקשים ליצור התאמה בין הערכים החברתיים העולים מפעילותם של פרטים ובין נורמות ההתנהגות המקובלות (Ashforth & Gibbs, 1990). גם בהקשר הטכנולוגי תהליך הלגיטימציה מעוצב כחלק מהקשר תרבותי ותלוי בנורמות החברתיות, בערכים התרבותיים, באמונות הליבה של הקהילה ובתפיסה החינוכית של מנהיגיה (Golan, 2015; Golan & Feh, 2020; Golan & Don, 2022). קבלת הלגיטימציה יכולה להתבטא בתהליך שבו השימוש במדיום החדש מתקבל בהכרעה אישית ולעתים נסתרת של בן הקהילה הבודד ומתקבל כנורמטיבי בקהילה השמרנית, בקרב מנהיגיה או חלקם (Livio, 2020; Tenenboim-Weinblatt, 2007; Golan & Feh, 2020). כך למשל הראה מוחמד יונס (2020), שחקר את התמודדותן של משפחות מוסלמיות דתיות עם טלפונים חכמים, כיצד בתהליך ביות זה מתרחש משא ומתן דינמי על עיצוב דרכי השימוש במדיום החדש, המושפע מתפיסת הלגיטימציה לאור ערכיהם הדתיים והחינוכיים של המשתמשים והוריהם, ואימוץ המדיום הופך מפרקטיקה חתרנית ונסתרת (Hijazi-Omari, & Ribak, 2008) לגלויה ולנורמטיבית.

המחקרים מצביעים על העובדה שתהליכי הלגיטימציה מתחוללים בעיקר מאילון או מצורך הכרחי להשתמש בטכנולוגיה החדשה. באופן זה, למשל, מעוגנת הלגיטימציה לגלישה באינטרנט בקרב משתמשים חרדים בצורך בפרנסה (Neriya-Ben Shahr & Lev-On, 2011). במקרה של קהילות דתיות אחרות המניע ללגיטימציה הוא הרצון להסתייע בה לשם הרחבת היעדים הדתיים של המאמין והקהילה (Golan & Stadler, 2016): המשכיות תרבותית, סוציאליזציה של הדור הצעיר וחיזוק הזהות הדתית (Okun & Nimrod, 2020). תהליכים אלה של אימוץ, דחייה וביות נידונו בהקשר של קבוצות וקהילות שמרניות ברחבי העולם, כדוגמת האמיש (Zimmerman-Umbel, 1992), המנוניים (Carpenter, 2014), קבוצות מוסלמיות שמרניות (Hussain, 2013) וכן החברה היהודית החרדית שבה נדון להלן (לסקירה ראו: Neriya-Ben Shahr, 2024). ברובן אפשר לזהות דחייה של טכנולוגיות "מוטות תוכן" (Innis, 1951) כגון טלוויזיה ווידאו, אימוץ טכנולוגיות

תקשורת לאחסון ולאחזור מידע כדוגמת התקני אחסון ניידים ונגני מוזיקה, ותהליכי ביות של מדיה חדשים בהיקפים משתנים למטרות ספציפיות – לדוגמה לצורכי עבודה (Neriya-Ben Shahar & Lev-On, 2011) וללמידה אקדמית (Naor et al, 2022) – ובקרב תת־קבוצות מוגדרות כגון משתמשים מבוגרים (Okun & Nimrod, 2021). אולם למרות ריבוי המחקרים רק מיעוטם מתמקד במקורות ובדפוסי הלגיטימציה בתהליכים אלה (Golan & Don, 2022). מעטים אף יותר הם המקרים שבהם הרצון לאימוץ המדיום או הפלטפורמה החדשים, הנובע מצורך דחוף העולה מחברי הקהילה, נדחה עקב אי־מתן לגיטימציה על ידי מנהיגי הציבור.

החברה החרדית בישראל: מאפיינים וזרמים

מאז הופעתה כזרם נבדל בסוף המאה התשע־עשרה, החברה החרדית הולכת ומתפתחת הן מבחינה דמוגרפית הן מבחינה אידיאולוגית. על פי אומדנים עדכניים מונה החברה החרדית בישראל למעלה ממיליון נשים וגברים, שהם כ־13 אחוז מכלל האוכלוסייה בישראל (מלאך, כהנר ובכר, 2022; ברנדויין, 2023). החלוקה המוכרת מגדירה שלושה תת־זרמים מרכזיים בחברה החרדית: הליטאים, החסידים והחרדים־ספרדיים. ההבדלים ביניהם נובעים, בין היתר, מיחסם של חבריהם ללימוד תורה וליציאה לעבודה. בחברה הליטאית מקובל כי רוב הגברים הנשואים ממשיכים בלימוד תורה במעמד של אברכים במסגרות הכולל, ואילו בקרב החסידים והחרדים־ספרדים מקובל יותר להשתלב בשוק העבודה כמה שנים לאחר החתונה ולעתים אף קודם לכן (בשלוש הקבוצות מקובל שנשים, בעיקר נשואות, עובדות ומפרנסות). הציבור הליטאי ובמידה רבה יותר גם הציבור החרדי־ספרדי פתוחים יותר מהחסידים להשכלה כללית ולתופעות מודרניות, אך אלה ואלה רואים עצמם מחויבים לערכי הליבה של החרדות: המסורת היהודית וההלכה האורתודוקסית; לימוד התורה כערך עליון בקרב הגברים; הקפדה על צניעות בעניינים שבינו לבינה; צייתנות להוראת דעת תורה של ההנהגה הרבנית גם בתחומים שאינם הלכתיים במובהק; הנחלת ערכי המסורת מדור לדור בהדגשת חשיבות החינוך כראש וראשון בסדר העדיפויות האישי והקהילתי (Stadler, 2009). לצורך מימושם של ערכים אלה נוקטת החברה החרדית הסתגרות ודפוסי התבדלות פיזיים – למשל במגורים קהילתיים במרחבים נבדלים – והתבדלות סמלית המתבטאת בלבושם הייחודי ובהימנעות או בהגבלת החשיפה לעולמות תוכן ותרבות חילוניים, ובהם בין היתר אמצעי התקשורת הכלליים והמרחב האינטרנטי (Sabag-Ben Porat, Rosenberg & Blondheim, 2022). לצד שלושת תת הזרמים המרכזיים השווים בגודלם (כל תת־זרם מונה כשלושים אחוז מכלל האוכלוסייה החרדית) קיימות קבוצות קטנות בעלות מאפיינים סוציולוגיים ייחודיים: חסידי חב"ד (כארבעה אחוזים) הנחשבים פתוחים ומודרניים יותר ומדגישים את חשיבות הפצתה של תורת החסידות בקרב קהילות נוספות, בין היתר באמצעות

טכנולוגיות מדיה ישנות וחדשות (Golan & Stadler, 2016), קהילות קטנות של חוזרים בתשובה ועוד (אסקריא, 2020).

חלוקה אחרת, הזוכה בשנים האחרונות לתשומת לב הולכת וגוברת, מתמקדת בהבחנה בין שמרנות למודרניות (זיכרמן וכהנר, 2012; מלאך וכהנר, 2017; כהנר, 2020). תופעת החרדים המודרניים (המכונים לעתים גם "החרדים החדשים") מוכרת בעיקר לציבור הליטאי והספרדי ומאתגרת כמה מהנורמות המקובלות בחברות אלה, כגון יציאה לשירות צבאי (במסלולים ייעודיים), לימודים אקדמיים, השתלבות בשוק העבודה בצעד שנתפס כערך לכתחילה ולא רק בדיעבד וכן אימוץ מסוים של מגמות פמיניסטיות, גם אם בגבולות ברורים. הערכת גודלה של קבוצה זו תלויה בגישות שונות בהגדרת המאפיינים הדמוגרפיים, הגיאוגרפיים והסוציולוגיים שעליהם מתבססת החלוקה בין מודרניים לשמרנים ובניסוח שאלת ההגדרה העצמית בסקרים בנושא. לדוגמה, בסקר של מכון אסקריא שהוזכר לעיל נמצא כי 85 אחוז מכלל הציבור החרדי יכולים להיחשב "חרדים לא מודרניים" (ומהם כ-55 אחוז – "כלל לא מודרניים"; כשלושים אחוז נחשבים "לא מודרניים/קלאסיים") ו-15 אחוז – "חרדים מודרניים" (כ-12 אחוז "מודרניים" ושלושה אחוזים – "מודרניים מאוד"). לעומת זאת לי כהנר (2020) חילקה את הקבוצות על הצייר שמרנות-מודרניות: שיעור קבוצת הליבה, התת-זרם החרדי המרכזי, הוא שישים אחוז מכלל החברה (28 אחוז "חרדים אולטרה-שמרנים" ו-32 אחוז "חרדים שמרנים"), והקבוצות היותר מודרניות נכללות בארבעים אחוז הנוותרים (שמהם 29 אחוז הם "חרדים עם נגיעות מודרניות" ו-11 אחוז – "חרדים מודרניים").

מרכיב מרכזי בהתבדלותו של המגזר החרדי מהמרחב הישראלי הוא מערכת החינוך הנפרדת. בשנת הלימודים תשע"ט (2018/9) למדו בחינוך החרדי היסודי והעל-יסודי כ-332,000 תלמידים, שהם 18.5 אחוז מהתלמידים בישראל וכרבע מכלל התלמידים במגזר היהודי. תלמידים אלה משתייכים לאחד משלושה סוגי מוסדות הנבדלים זה מזה באופי הפיקוח של המדינה עליהם. רוב התלמידים (74 אחוז) לומדים במוסדות מוכרים שאינם רשמיים, 23 אחוז לומדים במוסדות פטור (רובם המכריע בנים), ו-2.5 אחוזים בלבד לומדים בחינוך הרשמי (ממלכתי-חרדי) שהוקם לפני שנים אחדות (כהנר ומלאך, 2019). אופיים של מוסדות החינוך נקבע בהתאמה לתת הזרמים במגזר החרדי, שהוזכרו לעיל. בקבוצות השמרניות נשלחים הילדים לתלמודי תורה ולישיבות קטנות, והבנות – למוסדות כגון בית יעקב ולבתי ספר השייכים לחסידויות למיניהן. שלא כמו אצל הבנות, רוב מוסדות הבנים אינם מלמדים לימודים כלליים (לימודי ליבה), ומיעוטם משלימים לימודים אלה במערכות חינוך בלתי פורמליות מחוץ לשעות הלימודים. בקבוצות המודרניות אפשר למצוא ילדים שלומדים בישיבות ובבתי ספר המשלבים לימודים כלליים, שבחלקם יש לימודים לתעודת הבגרות; אחרים מסתייעים במערכות הלא פורמליות להשלמת לימודי החול (כהנר, 2020).

הקרב על המרחב הדיגיטלי בציבור החרדי בישראל

בתחילת הופעתה של רשת האינטרנט המסחרית בשנות התשעים ראו החרדים במדיום החדש איום על ערכיה ועל גבולותיה של הקהילה, וניהלו מאבק עיקש וקמפיין מסיבי במטרה למנוע את התפשטותה. בראשית הדרך נראה היה שהקמפיין זוכה להצלחה, אך עם התבססותו של האינטרנט ככלי עבודה החלו להישמע קולות רבניים מתונים יותר המתירים שימוש מוגבל ופונקציונלי ברשת תוך שמירה על מגבלות מוקפדות, הכוללות בין היתר התקנת תוכנות סינון (Cohen, 2015). היתרים אלה כוונו רק לציבור המבוגרים, גברים ונשים הזקוקים לאינטרנט לפרנסתם. ההקפדה על אי-חשיפת ילדים וילדות, נוער ובחורי ישיבה למרחב האינטרנטי – גם לצרכים חינוכיים – נותרה בדרך כלל קפדנית ומחמירה (Nadan et al., 2019). עם הזמן החל להתפשט השימוש באינטרנט גם להפצת תכנים דתיים הן בציבור הרחב הן בקרב משתמשים חרדים (Cohen, 2015), והחלה גם עלייתם של אתרי החדשות המגזריים ברשת (David & Baden, 2020).

אתגר חמור אף יותר התעורר עם כניסתו של הטלפון הנייד, ואחריו הטלפון החכם, לשימוש יומיומי. הסלולרי אפשר נגישות לשירותי תוכן ולאינטרנט, להפצת מידע לא מפקח בתפוצה כמו-עיתונאית בין חברי הקהילה ולהיווצרותם של קשרים לא-כשרים בין המינים (Rosenberg, Blondheim & Katz, 2019). אך שלא כמו באינטרנט שבמחשב, מאפייניו של הטלפון – ההיבט הפרסונלי שלו, היותו נייד ושאפשר להסתירו – היו אתגר מורכב יותר שהוביל לקמפיין מסיבי לעצירת השימוש בטלפונים הרגילים ולהפצת מכשירים ייחודיים לכני הקהילה (Rosenberg & Blondheim, 2021). בראשית הדרך היה הטלפון הכשר, מכשיר שהותאם ללא חיבור אינטרנטי וללא הודעות טקסט, ולאחר מכן – סמארטפונים כשרים בדרגות פיקוח שונות, החל במכשירים המאפשרים גישה לתיבת מייל בלבד, עבור בהגבלת חנויות האפליקציה ליישומונים פונקציונליים כדוגמת פיננסים ובריאות בלבד וכלה במכשירים המאפשרים גלישה בדפדפן אינטרנט הכולל סינון תכנים פוגעניים ברמות חסימה מגוונות.

ואכן, רוב מוחלט של חברי הקהילה החרדית מקפיד על שימוש בטכנולוגיות דיגיטליות מותאמות, אם כי בטווח רחב של אפשרויות. סקרים שנערכו בסמוך לפרוץ מגפת הקורונה (התקופה שבה עוסק מחקר זה) הראו כי כ-65 אחוז מהאוכלוסייה הבוגרת בציבור החרדי השתמשו באופן קבוע באינטרנט, מיעוטם לצרכים בסיסיים כגון קריאת מיילים, ורובם למטרות מגוונות יותר (אסקריא, 2020; הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2021). מבין כלל בתי האב החרדים, רק 44 אחוז היו בעלי חיבור ביתי לאינטרנט, בהבדלים מובהקים בין תת הזרמים. הציבור החסידי הוא "השמרן הדיגיטלי" ביותר (כעשרים אחוז מחוברים), אחריו הציבור הספרדי (כ-35 אחוז), הליטאי (כ-56 אחוז) והליברלים ביותר בעניין זה הם חסידי חב"ד (שמונים אחוז). גובה ההכנסה המשפחתית הממוצעת ורמת המודרניות נמצאו אף הם במתאם חיובי עם החיבור לאינטרנט, וחרדים המגדירים עצמם "מודרניים" מחוברים לאינטרנט בממוצע פי שניים יותר מחרדים שמרנים (אסקריא, 2020; וראו

נתונים דומים אצל כהנר, 2020 ואיגוד האינטרנט הישראלי, 2020). כאמור לעיל, נמצא כי יותר מחצי ממשתמשי האינטרנט מחוברים בביתם, אך חשוב לציין שכעשרה אחוזים בממוצע מהחיבורים הביתיים לאינטרנט נעשים באמצעות חיבור נטסטיק (בציבור החסדי יותר), המאפשר שליטה קפדנית בגלישה הביתית של בני המשפחה. בנוגע לטלפונים ניידים נמצא כי 71 אחוז מהציבור החזיקו ברשותם טלפון "טיפש" כשר וכ-28 אחוז משתמשים בסמארטפון, מהם כשני שלישים בסמארטפון כשר בדרגות סינון משתנות: מחצית מהסמארטפונים הכשרים מאפשרים גלישה בדפדפן מסונן ואילו המחצית האחרת מוגבלת לגלישה ביישומונים מסוימים (אסקריא, 2020). סקרים נוספים הראו כי העלייה הניכרת בשימוש בתקשורת הדיגיטלית בקרב כלל האוכלוסייה בישראל מייד עם פרוץ המגפה (משרד התקשורת, 2020) לא פסחה על הציבור החרדי; גם שם נרשמה עלייה במספר משתמשי האינטרנט החדשים ובהיקף השימוש בו בקרב מי שכבר היו מחוברים לאינטרנט עוד לפני כן (איגוד האינטרנט, 2020; אסקריא, 2020; בזק, אפריל 2020; משרד התקשורת, 2020). סקרים שנערכו לאחר תום המגפה, מסוף 2022 ואילך, מצביעים על עלייה באחוזים מעטים במספר הבוגרים החרדים המשתמשים באינטרנט (69 אחוז לפי כהנר ומלאך, 2023 ורגב ומילצקי, 2023, ו-74 אחוז לפי מכון אסקריא, בדיווח של טרבלסי, 2022) ועל עלייה משמעותית יותר בהיקף הבעלות על טלפונים חכמים – כ-36 אחוז מכלל הבוגרים החרדים (רגב ומילצקי, 2023).

המפנה הדיגיטלי: למידה מרחוק בתקופת מגפת הקורונה

עם פרוץ מגפת הקורונה נסגרו שערי בתי הספר בישראל ובשישים מדינות אחרות בעולם (UNESCO, 2020), ומערכת החינוך נאלצה לעבור ללמידה מרחוק בבתי. במוסדות מסוימים השתלב צעד זה בהתנסויות ובתוכניות להרחבת הלמידה המקוונת בבית הספר שקדמו להופעת הנגיף (Sandars et al., 2020); במוסדות אחרים היה המעבר מאתגר ונדרשו התאמות תרבותיות וטכנולוגיות מהמורים והתלמידים כאחד. בהקשר הישראלי משרד החינוך ומוסדות נוספים תמכו בתהליכים אלה בהנחייתם של צוותי בית הספר בסדנאות אוריינות טכנולוגית בכלים החדשים. המעבר ללמידה מרחוק אילץ גם את הורי התלמידים להיות מעורבים בתהליך הלמידה ובהנגשת הטכנולוגיה לילדיהם, נוסף על יתר מטלות היומיום והצורך להמשיך בעבודתם (Al Lily et al., 2020). בפועל התנהלה הלמידה מרחוק בבתי הספר היסודיים ובתיכונים הממלכתיים בישראל בכמה ערוצים דיגיטליים – מרחבי למידה כיתתיים מקוונים ותוכנות וידאו קבוצתיות של גוגל ומייקרוסופט – אך בעיקר באמצעות תוכנת הזום, שהייתה לערוץ הלמידה הפופולרי במוסדות החינוך היסודיים, התיכוניים והאקדמיים (Stathonikos et al., 2020; Wiederhold, 2020).

מאפייניה של החברה החרדית ואורח חייה הקשו על הסתגלותה למציאות החדשה של נגיף הקורונה ולנוהלי ההתמודדות עימה. הסיבות לכך היו, בין היתר, מאפייניה

הדמוגרפיים: צפיפות מגורים, מספר ילדים גדול במשפחה (בשנת 2017 היה ממוצע הפריון של אישה חרדית 7.1 ילדים לאישה, יותר מפי שניים מהממוצע בישראל: כהנר ומלאך, 2019), מעמד כלכלי-חברתי נמוך של רבים, תלות בתחבורה הציבורית ובעיקר חיי קהילה אינטנסיביים – כל אלה תואמים באופן טרגי לתיאור הגורמים הסביבתיים המעוררים את התפשטות נגיף הקורונה (Zalberg & Block, 2021). אתגר נוסף היה מאפייני צריכת התקשורת של הציבור החרדי ויכולתו להתעדכן בהתרחשויות המשתנות במהירות. העדכונים על התפשטות המחלה והנחיות גורמי הבריאות הונגשו לציבור הרחב בעיקר ברשת האינטרנט ובמהדורות החדשות, ולכן לא היו זמינים לחלקים גדולים מהציבור החרדי אלא בתיווכה של עיתונות המגזר וערוצי תקשורת חלופיים כמודעות קיר ומכוניות שמותקנות בהן מערכות כריזה שבהן השתמשו מוסדות השלטון המוניציפלי בריכוזים חרדיים (Shomron & David, 2022).

גם בהיבט הלימודי הייתה ההסתגלות של המוסדות החרדים מורכבת יותר בהשוואה למוסדות הכלליים. בתחילתו של משבר הקורונה, בהתאם להוראתם של הרבנים וחרף הנחיות משרד הבריאות, המשיכו רבים ממוסדות הלימוד החרדיים-אשכנזיים המיועדים לבנים – תלמודי תורה, ישיבות, כוללים ובתי מדרש – לפעול כמעט כרגיל ואילו כמעט כל בתי הספר לבנות נסגרו מייד. רבני המגזר החרדי-ספרדי הורו לציית להוראות הממשלה ולסגור את כלל בתי הספר, וכך אכן נעשה בפועל. עם התפשטות המגפה נסגרו לפרקי זמן מסוימים גם חלק ממוסדות החינוך החרדיים-אשכנזיים לבנים (מלחי, מלאך ופרידמן, 2020).

הלמידה מרחוק התנהלה ברוב בתי הספר החרדיים באופן שונה מזה שבבתי הספר הכלליים. בעוד שבבשבעים אחוז מהבתים בישראל נעשה שימוש בערוצים מקוונים ללמידה מרחוק (משרד התקשורת, 2020), במגזר החרדי התנהלה הלמידה מרחוק בעיקר באמצעות מערכות טלפון ייעודיות שהוקמו לשם כך. רוב השיעורים שהועברו באמצעותן היו קבועים, חלקם מקוונים וחלקם מוקלטים (רוזנברג, סבג-בן פורת וביליג, 2021). פחות שיעורים הועברו באמצעים מקוונים עקב ההתנגדות המוצהרת של רבני המגזר החרדי לחשיפת ילדים ונוער לרשת האינטרנט (ויסברג, 2020; בארט, 2022). עם זאת היה שימוש מוגבל בערוצים מקוונים לצורכי למידה גם בקרב מבוגרים (כגון חברות זום ושיעורי תורה שבשידורי וידאו מקוונים, לעתים של רבנים וראשי ישיבה בכירים, דוגמת הרב גרשון אדלשטיין) וגם בקרב ילדים. כך, למשל, היו גם ארגונים שהציעו אירועים ומפגשי לימוד ותרבות לילדים שבהם השתתפו מאות גולשים. מתיאורים שהתפרסמו בעיתונות המגזרית ומחוץ לה עולה שבאחוז קטן מהמוסדות החרדיים התקיימה בפועל למידה בזום למרות עמדתם הרשמית של רבני המגזר, אך אין נתונים מדויקים על כך. מתח זה הוא עניינו של המחקר המוצג כאן. בעבר טענו חוקרים (כדוגמת Al Lily et al., 2020) כי משבר הקורונה גרם למוסדות שמרניים (אשר נמנעו משיטות למידה מקוונות) לאמץ טכנולוגיות למידה מודרניות וליישמן. נראה שמצד אחד האתגר היה

גדול בציבור החרדי בשל הרתיעה התרבותית והאידיאולוגית, אך מצד שני ייתכן שנמצאו מוטיבציה ולגיטימציה לאימוץ הערוצים החדשים על רקע ההערכה הנמוכה שלה זכתה הלמידה הטלפונית בציבור החרדי בעיני הורים ומורים כאחד (בארט, 2022). לאור זאת אנו מבקשים להתמקד בלמידה המקוונת במגזר החרדי ולעמוד על היקפה, על מאפייני הלומדים ועל מספרם בתתי הזרמים השונים. כמו כן נעמוד על האופן שבו הורים ומורים, המאמצים והמתנגדים ללמידה המקוונת, תופסים את הלגיטימציה לשימוש בערוצים המקוונים ללמידה מרחוק במצבי חירום או את היעדרה. שאלות המחקר הממוקדות היו:

1. האם עקב משבר הקורונה והאילוצים הנובעים ממנו אימצו מוסדות חרדיים את הלמידה המקוונת? ואם כן, מהם מאפייני הלומדים ולאילו תת-זרמים הם שייכים? וכיצד המאמצים ומתנגדי האימוץ מבינים את משמעותו של צעד זה?
2. האם בתקופת מגפת הקורונה התקיימה למידה מקוונת בחלק ממוסדות החינוך החרדיים? ואם כן באיזה היקף, מה היו מאפייני הלומדים ולאילו תת-זרמים הם השתייכו?
3. כיצד תופסים הורים ומורים את הלגיטימציה או את חוסר הלגיטימציה של למידה מקוונת, לאור משבר הקורונה והאילוצים שנבעו ממנו?
4. באיזו מידה נכונים הורים בציבור החרדי לאמץ למידה מקוונת באירועי חירום עתידיים? מהם המניעים, הגורמים והשיקולים המשפיעים על הורים חרדים ומהם המשתנים הדמוגרפיים המאפיינים את התומכים והמתנגדים?

כדי לשרטט תמונה מקיפה של הסוגיה הנידונה ולכלול בה את נקודות המבט של משתתפיה, כללנו במחקר שתי קבוצות משתמשים: (א) מורות ומורים ("מלמדים" ורבנים); (ב) הורי הילדים. השילוב של הקבוצות נועד לספק פרספקטיבה מלאה ככל האפשר על תהליך הלמידה המקוונת בתקופת מגפת הקורונה בציבור החרדי.

המחקר היה חלק מפרויקט מחקרי רחב שבחן את מכלול דפוסי הלמידה מרחוק בקרב הציבור החרדי בישראל בתקופת הקורונה (רוזנברג, סבג-בן פורת וביליג, 2021), ובעיקר את הלמידה הטלפונית הסינכרונית והא-סינכרונית, יעילותה ואתגריה (Rosenberg et al., 2023). במאמר זה אנו מבקשים להתמקד במתח בשאלת האימוץ/רחייה של ערוצי הלמידה מבוססי אינטרנט, ובייחוד של למידה מקוונת באמצעות הזום. רובם המכריע של מוסדות החינוך בארץ ובעולם הסתייעו בתוכנת הזום, המאפשרת אינטראקציה דו-כיוונית ומגוון פונקציות תקשורתיות ופדגוגיות (Stefanile, 2020). ואכן, נראה שלא בכדי דורגה המילה "זום" בראש טבלת החיפושים של גוגל בישראל בחודשים הראשונים לפרוץ המגפה (לשם, 2020). ננתח את היקף הלמידה בזום במגזר החרדי לפי תתי הזרמים, מאפייני הלומדים וניתוח עמדותיהם של המתנגדים לאימוצה.

שיטת המחקר

הסתייענו בשיטת מחקר משולבת (Mixed Method Approach: Creswell & Clark, 2017), שבה מנותחים נתונים כמותיים ואיכותניים ספציפית במערך הסבכי שלפי

(Explanatory Sequential Design: Ivankova, Creswell & Stick, 2006). ההצדקה לשילוב שני סוגי הנתונים במחקר אחד מבוססת על כך שאין די בשיטות כמותיות ואיכותניות, כל אחת בפני עצמה, כדי ללכוד את המגמות והפרטים של מצב מסוים. כאשר שיטות אלו משולבות, הן משלימות זו את זו ומאפשרות ניתוח מקיף יותר, תוך ניצול היתרונות של כל אחת מהן (Creswell & Clark, 2017); לדיון על יעילותה של שיטת מחקר משולבת במחקרים בתחום החינוך ראו: (Asterhan & Rosenberg, 2015). במערך הסברי שלבי מתבצע רצף ניתוחי בן שני שלבים: הראשון כמותי והשני איכותני. על ידי חקירת השקפות המשתתפים בצורה מעמיקה יותר מסייעים הנתונים האיכותניים להסביר או להרחיב את תוצאות השלב הכמותי שנאספו בשלב הראשון (Ivankova, Creswell & Stick, 2006).

מהלך המחקר וכליו

בהתאמה לגישה המחקרית שתוארה לעיל המחקר מנה שלושה שלבים:
א. בשלב הראשון נערכו ארבעה ראיונות גישוש עם שני הורים ושני מורים לצורך בניית שאלון הסקר.

ב. בשלב השני נבנה שאלון להורים לילדים בגילאי בית ספר (6-18), אשר בחן את התפלגות השימוש בערוצי למידה שונים בתקופת מגפת הקורונה במגזר החרדי, היקף השימוש הביתי באינטרנט בשגרה ובתקופת המגפה, עמדות כלפי טכנולוגיה בכלל וטכנולוגיות הלמידה מרחוק בפרט, וכן הערוצים המועדפים ללמידה מרחוק בעתיד והנכונות לאמץ למידה מקוונת. לבסוף נבדקו משתנים דמוגרפיים כגון גיל ההורה, גילאי הילדים ומספרם, המגדר, יישוב המגורים, ההשכלה הכללית וההשכלה התורנית, שיוך לזרם במגזר החרדי וההכנסה החודשית. השאלון הועבר בסקר טלפוני מדגמי באמצעות מכון הסקרים אסקריא המתמחה בחקר המגזר החרדי תוך הקפדה על פילוח קבוצתי, קהילתי וגיאוגרפי פנים-חרדי. העדפת הסקר הטלפוני על פני סקר מקוון נועדה לאפשר נגישות לכלל שכבות ההורים במגזר החרדי, כולל כאלה שאינם מחוברים לרשת האינטרנט.

ג. בשלב השלישי נערכו ראיונות חצי-מובנים עם הורים ומורים בבתי ספר חרדיים. כאמור לעיל, הניתוח האיכותני תומך בכוונתנו לספק מידע עשיר שיסייע להבנה מעמיקה של התופעה ולזיהוי הגישות, נקודות המבט וגורמי ההשפעה המעצבים את ההתנהגויות הנדרשות (Maxwell, 2008). הראיונות כללו, בין היתר, שאלות שביקשו לבחון את השיקולים הפדגוגיים, החינוכיים והתרבותיים הנוגעים לבחירה בלמידה מקוונת או בהימנעות ממנה, את העמדות האישיות בשאלת האפשרות ללמידה מקוונת עתידית לעומת החלופות שהוצעו ואת יחסי הגומלין של ההורים עם הנהלת המוסד ועם המורים בנושאים אלה.

אוכלוסיית מדגם המחקר

המדגם כלל 395 משתתפים שילדיהם בגילאי בית ספר יסודי ומעלה, מהם 45 אחוז (N=178) נשים ו-55 אחוז (N=217) גברים. מספר הילדים בקרב כלל הנבדקים נע בין הורים לילד אחד להורים לעשרה ילדים. בסך הכול דווח על N=1,348 ילדים בכלל המדגם. גיל הנבדקים נע בין 25 ל-62, והגיל הממוצע היה 35.8 (SD=7.22). כשליש מהנחקרים הגדירו עצמם כשייכים לתת הזרם הליטאי (35.4 אחוז, N=140), כשליש לתת הזרם החסידי (34.2 אחוז, N=135), כרבע לתת הזרם הספרדי (24.8 אחוז, N=98) ומיעוט הגדירו עצמם כשייכים לתנועת חב"ד (4.1 אחוזים, N=16) או לתנועה אחרת (1.5 אחוזים, N=6). עוד נשאלו הנבדקים כיצד היו מדרגים עצמם ברמת המודרניות על סולם שבין 1-5, כאשר 1 = שמרני מאוד, ו-5 = מודרני מאוד (אפשר לראות את ההתפלגויות בלוח 1). נתון דמוגרפי נוסף היה יישוב המגורים. המדגם כלל משתתפים משבעים ערים ויישובים שהבולטים שבהם היו בני ברק (N=80), ירושלים (N=64) ובית שמש (N=61). הסקר נערך במהלך חודש דצמבר 2020.

לוח 1: שכיחויות, ממוצעים וסטיות תקן של המשתנים הדמוגרפיים במדגם (N=395)

משתנה	N	%	ממוצע (M)	סטיית תקן (SD)
מגדר				
גברים	213	53.9		
נשים	182	46.1		
גיל				
כלל המדגם	395	100	35.8	7.22
זרם				
ליטאי	140	35.4		
חסידי	135	34.2		
ספרדי	98	24.8		
חב"ד	16	4.1		
אחר	6	1.5		
רמת מודרניות			2.46	1.05
1 = שמרני מאוד	87	22		
2	105	26.6		
3	151	38.2		
4	36	9.1		
5 = מודרני מאוד	16	4.1		

אוכלוסיית הראיונות

ארבעים מרואיינים, 27 נשים ו-13 גברים, השתתפו במחקר. ההטיה המגדרית נבעה מכך שרוב המוסדות לבנים היו סגורים לפרק זמן קצר מאוד, והלמידה מרחוק נערכה ברובה בבתי ספר לבנות, כך שראיונות עם מורות היו רלוונטיים יותר.

בשל המגבלות שהוטלו על מפגשי פנים אל פנים נערכו הראיונות באמצעות הטלפון ונמשכו בין שלושים דקות לשעה ורבע (בממוצע כ-45 דקות לריאיון) בתקופת שלושת גלי המגפה הראשונים (החודשים אפריל 2020 עד ינואר 2021). הראיונות הוקלטו, תומללו ונותחו בשיטה הארגון התמטי (thematic organization), שבה מופו וזוהו תמות מרכזיות הנובעות מן הנתונים, בהתאם לשאלות המחקר (Ryan & Bernard, 2003). תשומת לב מיוחדת הוענקה להיבטים האתיים, להקפדה על פרטיותם ואנונימיותם של המרואיינים ועל פרטים מעבודתם כפי שתיארו במהלך הריאיון. שמות המרואיינים שופיעו להלן שונו, אך נשמרו מגדרם ותפקידם, ורק בכמה מקרים שונו פרטים טכניים וביוגרפיים בתמלול הראיונות (Allmark et al., 2009).

בתהליך חיפוש מרואיינים מהמגזר החרדי הופצו הודעות ברשתות החברתיות של החוקרים, עוזרי המחקר, סטודנטים ועמיתים נוספים. אנשי הקשר התבקשו לסייע באיסוף המרואיינים מקרב בני משפחותיהם, חבריהם ומוסדות החינוך שהם מכירים. גם המרואיינים עצמם התבקשו להמליץ על מועמדים נוספים לראיונות בשיטת כדור השלג. בתהליך הייתה שאיפה להגיע למגוון מרואיינים רחב – מגדרי ופנים-מגזרי – במטרה לשקף נקודות מבט ועמדות שונות. שלב זה נמשך כמה חודשים במקביל לגלי התפרצות נגיף הקורונה, בין הסגרים ובמהלכם, במטרה לקבל תמונת מצב שאיננה ממוקדת בנקודת זמן מסוימת שבה תנאי הלימודים עשויים להיות שונים מתנאיהם בזמנים אחרים. במקרים שהייתה חשיבות להקשר המדויק של עריכת הריאיון הדברים צוינו.

ממצאים

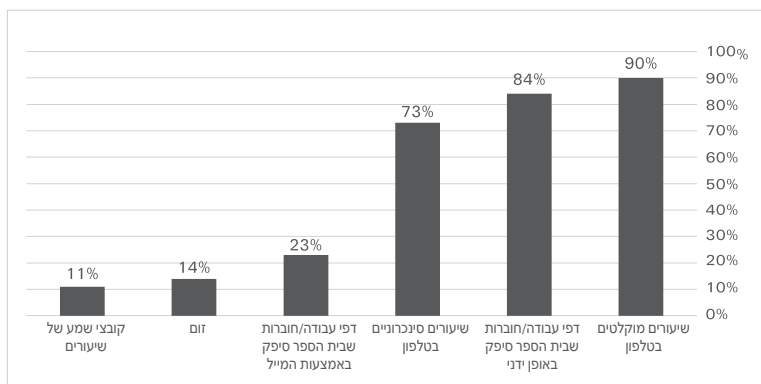
היקף הלמידה המקוונת

הלמידה מרחוק במוסדות החרדיים נעשתה במגוון ערוצים, על פי רוב בכמה ערוצים משלימים במקביל (ראו תרשים 1): (א) למידה טלפונית א-סינכרונית (בתשעים אחוז מהבתים למדו באופן זה); (ב) למידה טלפונית סינכרונית (ב-73 אחוז), (ג) למידה עצמאית באמצעות חוברות ודפי עבודה שסיפק בית הספר באופן ידני (ב-84 אחוז) או באמצעות המייל (ב-23 אחוז), (ד) למידה מקוונת באמצעות אפליקציית זום (ב-14 אחוז); (ה) למידה באמצעות קובצי שמע של שיעורים (ב-11 אחוז).

כאמור, ממצאי הסקר מראים כי קבוצה קטנה של מוסדות חינוך הסתייעה בזום ללמידה מרחוק. מהראיונות עולה שבכמה מוסדות אף חולקו למשפחות טאבלטים כשרים עם מסנני תוכן לצורך למידה זו. במקרים ספורים הוזכרו גם ערוצים אינטרנטיים נוספים:

שליחת סרטוני שיעורים מוקלטים באמצעות הוואטסאפ של הורי התלמידים, והפעלה של אתרי אינטרנט ייעודיים שאליהם הועלו חומרי למידה.

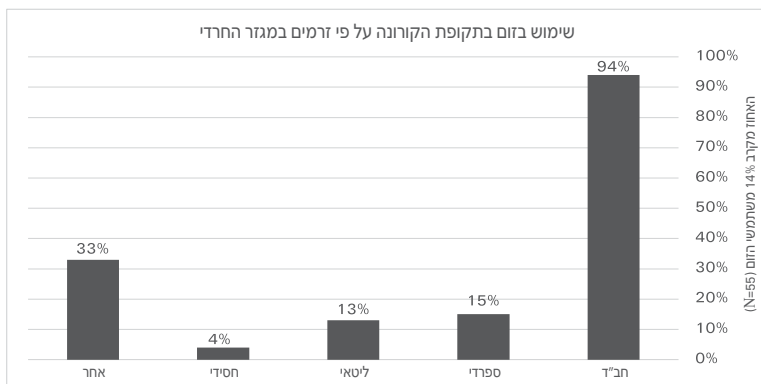
תרשים 1: שכיחות השימוש בערוצי למידה מרחוק בתקופת מגפת הקורונה בחברה החרדית

פילוח משתתפי הלמידה המקוונת

בפילוח של משתמשי הזום נמצאו הבדלים מובהקים בין תתי הזרמים השונים ($\chi^2(4)=99$; $P<0.001$; ראו תרשים 2). בחב"ד השימוש היה פופולרי ביותר: 94 אחוז מהמשתתפים הסתייעו בזום ללמידה מרחוק. בפער גדול אחריו היו הציבור הספרדי (15 אחוז) והליטאי (13 אחוז) ולבסוף הציבור החסידי (ארבעה אחוזים).

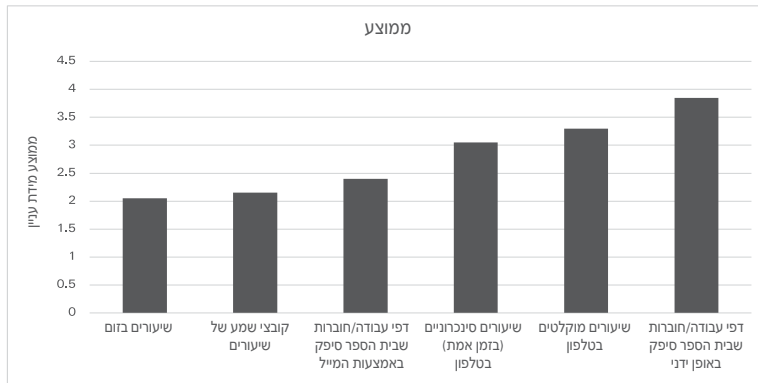
תרשים 2: פילוח משתמשי זום על פי תת-זרמים במגזר החרדי (14% מכלל המדגם)

עמדות ותפיסות כלפי הלמידה המקוונת

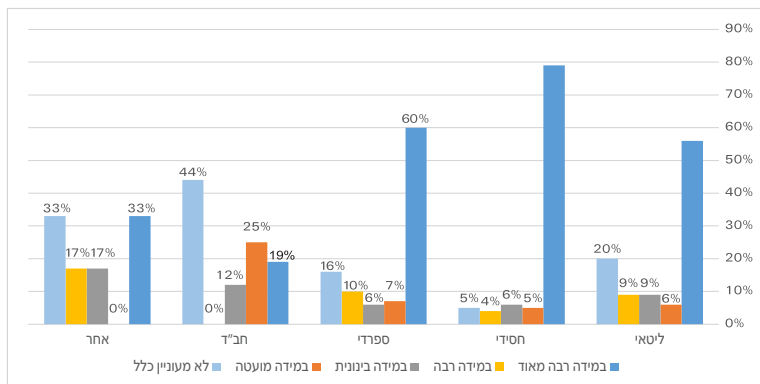
על בסיס נתונים אלה ביקשנו לבחון אם קיים פער בין הלמידה המקוונת בפועל (שתלויה בעיקר בגורמים מוסדיים ובהנהגה הדתית-קהילתית ופחות בעמדות ההורים) ובין הנכונות העקרונית של ההורים ללמידה מקוונת בעתיד. מהממצאים עולה תמונה מורכבת. כשנשאלו ההורים אם הם מעדיפים ערוצי למידה מרחוק במקרה של סגר נוסף, נמצא כי דפי העבודה הם עדיין הערוץ הפופולרי ביותר ($M=3.81$; $SD=1.19$); ראו תרשים 3). לאחר מכן באו שיעורי הטלפון הא-סינכרוניים ($M=3.31$; $SD=1.35$) והסינכרוניים ($M=3.06$; $SD=1.46$), קובצי שמע מוקלטים של שיעורים ($M=2.14$; $SD=1.40$) ולבסוף שיעורים בזום ($M=2.05$; $SD=1.54$).

תרשים 3: ממוצע העדפת ערוצי למידה במקרה של סגר נוסף

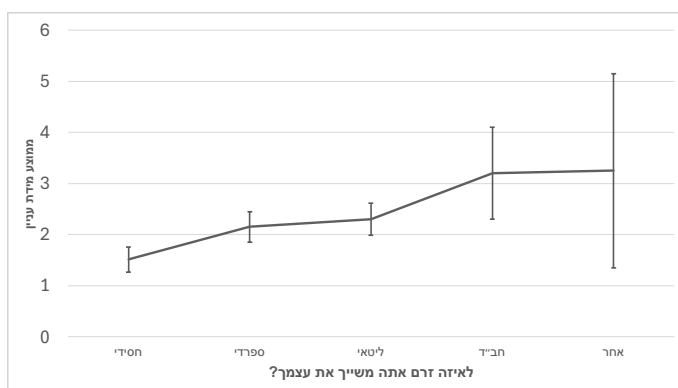

כשמפלחים את מידת נכונותם של ההורים ללמידה בזום על פי תתי הזרמים, מבחינים בהבדלים מובהקים ביניהם. הממוצעים נותחו באמצעות ניתוח שונות חד-כיווני (One-Way ANOVA) עם השתייכות לזרם כמשתנה בלתי-תלוי. כך נמצא הבדל מובהק בין תתי הזרמים השונים ($F(4,392)=9.121$, $p<0.001$). ניתוח המשך באמצעות מבחן TUKEY הצביע על הבדל מובהק בין חב"ד ($M=3.25$) לחסידים ($M=1.51$, $p<0.001$), ובין החסידים לליטאים ($M=2.30$, $p<0.001$) ולספרדים ($M=2.15$, $p<0.02$) (ראו תרשים 5 שאליו מתייחס הניתוח הנ"ל). במילים אחרות, מידת הנכונות העתידית ללמידה בזום תואמת לשיעור הלמידה בפועל בכל אחד מהמגזרים. עם זאת יש לשים לב שבציבור הליטאי והספרדי אפשר לזהות שתי קבוצות בעלות עמדות קוטביות: אמנם קבוצה גדולה "לא מעוניינת כלל" בלמידה בזום (59 אחוז בציבור הספרדי ו-55 אחוז בציבור הליטאי), אך לעומתה קיימת קבוצה לא קטנה שמעוניינת בלמידה זו "במידה רבה מאוד" (עשרים אחוז אצל הליטאים ו-16 אחוז בציבור הספרדי). בציבור החסידי, לעומת זאת, מספר המעוניינים בלמידה בזום במידה רבה מאוד מונה חמישה אחוזים בלבד (ראו תרשים 4).

תרשים 4: מידת העניין בשימוש בזום במקרה של סגר עתידי לפי פילוח מגזרי

תרשים 5: ממוצע מידת העניין בשימוש בזום במקרה של סגר עתידי לפי פילוח מגזרי

הערה: קווי השגיאה מסמלים את רווח הסמך (95%CI)

אנו סבורים כי פער זה נובע מהאופן שבו ההורים תופסים את יחסם של הרבנים ללמידה מקוונת, שכן בציבור החרדי הרבנים (ושליחיהם, מנהלי המוסדות) הם המכריעים בשאלות מוסריות-חינוכיות, ואין זה חזון נפרץ למצוא חברי קהילה שיוצאים בפומבי נגד הוראותיהם. ואכן, כשנשאלו משתתפי הסקר אם לדעתם רבנים יסכימו לאשר למידה בזום בעתיד, תשובותיהם של נשאלים מהציבור הליטאי והספרדי – הנחשבים כפתוחים יותר – היו חיוביות יותר בהשוואה לציבור החסידי (ראו תרשים 6). כך עולה גם מניתוח הראיונות. כמה מהמראיינים טענו שהאפקטיביות של למידה בזום היא גבוהה והביעו

רצון ממשי לשלב למידה מקוונת במוסדות הלימוד. עם זאת רבים מהם סברו שהרצון הזה אינו ריאלי: לדבריהם, בבתים רבים אין אינטרנט ויש חשש מפני הכנסת האינטרנט הביתה ומהנגשת הרשת לילדים גם באופן מפוקח. אחרים סברו שהתנגדותם התקיפה של מוסדות החינוך לא תאפשר זאת:

אני מעדיפה באמצעות הזום. אני בטוחה שלימודים בזום כשזה אונליין זאת אופציה הרבה יותר טובה, אבל בגלל שזה מגזר חרדי להרבה מהאנשים אין אינטרנט, אז זאת לא אופציה (רבקה, אם לשלושה מהזרם הליטאי).

אם אסור אינטרנט, אז אוטומטית זה כל הסוגים, ולא משנה מה זה. נכון שיש דברים תועלתיים, והשאלה מה גובר על מה, הנזק על התועלת או לא? כי ברגע שיש זום יש גם דברים אחרים [...] אם היו מוצאים פתרון כלשהו, שזה יהיה רק זום, זה ברור, אבל אין כזה פתרון (יוחנן, מחנך כיתה ב' בתלמוד תורה השייך לזרם הספרדי).

שאלה: נגיד שהיה פתרון, והיו מכניסים זום או כל אמצעי אחר דיגיטלי ללמידה מרחוק. הייתם משתתפים?

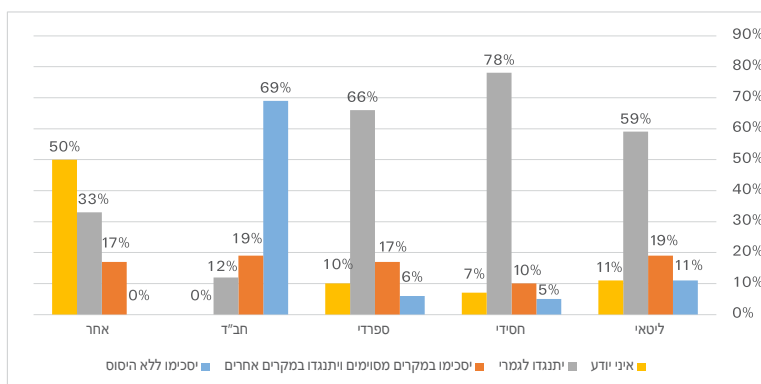
תשובה: זה לא משהו שאפשר לדון עליו כי זה לא משהו שהיה קורה, פה בכל אופן. זה לא היה קורה. זה מופרך. זה כמו שתגידי ליהודי לאכול חזיר. זה האינטרנט בעינינו, בשום אופן, מה בכך, זה לא פיקוח נפש שצריך להכניס לבית וללמד דרך זה. יש דרכים אחרות, אם לקחת תלמידה קרובה יותר או לעשות כל מיני מבדק, לראות איך הבת ואז לשבת איתה דרך הטלפון אחד על אחד ולדבר איתה ולדון איפה אפשר להתפשר ואיפה שלא [...] זה הדבר היחיד שאפשר היה לעשות [...] לא אגיד לך שזה רק חסרונות, אבל זה כמו פרצה שקוראת לגנב. זה גורר לדברים אחרים. מבחינת בית הספר זה אסור. זה הנהלים וככה זה מתנהל. להגיד לך שהיה קל? לא. לא היה קל. אבל הם באמת ניסו בכל הכוח, וזה עזר, לפחות. ככל האפשר. ברור שאם היה מותר זום אז היה יותר קל (לאה, אם לשלושה, שייכת לזרם הספרדי, ילדיה לומדים בבית ספר ליטאי).

בראיונות ניכר פער בין עמדתם הנחרצת של המוסדות נגד למידה מקוונת ובין זו של חלק מההורים. כמה מהמראיינים סיפרו כי בביתם יש מחשב וחיבור לאינטרנט, ובתקופת מגפת הקורונה הם אפשרו לילדיהם להשתמש בו לצורכי פנאי, משחק וצפייה בסרטים, אך בבית הספר של ילדיהם לא אומצה למידה מקוונת ממוסדת. הם הסבירו זאת בפער שבין כוחם של המוסדות להחליט לא לשלב למידה מקוונת ובין חולשת הורים שתמכו בשילובה אך קולם לא נשמע: "לא פנינו לבית הספר כי אני יודעת שזה האופציות. יש לנו מחשבים בבית, אבל הם [הנהלת בית הספר] לא תומכים ברעיון של מחשב. הם לא רוצים שיהיו מחשבים, והם לא יעשו זום. הלמידה בטלפון זאת האופציה היחידה שאפשרית מבחינתם" (רחל, אם לשלושה, זרם חסידי).

בהשפעתו של פער זה נעזרו חלק מההורים בדרכי למידה אחרות, עצמאיות, באמצעות האינטרנט ולא במוסדות הלימוד של ילדיהם. לדבריהם הלמידה הזאת התגלתה כיעילה מאוד בעיקר בקרב הבנים, שכמעט לא זכו לשיעורים ממוסדים של לימודי החול:

אצל הבנים המצב היה הרבה יותר חמור ומתסכל. כיוון שיש לי מחשב בבית התחברתי לתוכנית החירום הלאומית של משרד החינוך. לא הלכתי "לפי הנהלים" של המגזר שלנו, פשוט הראיתי לו מתי שאפשר שיעורים בחשבון או מדעים או מתמטיקה. דברים שעניינו אותו [...] אנחנו לא מגדירים את עצמנו מודרניים או אולטרה-מודרניים, אנחנו פשוט מאוד מאמינים בלימודים [...] מצאתי גם באינטרנט, ביוטיוב, ראיתי בחו"ל שיש מרחב קולי כמו זום אבל לא פרונטלי, שכתוב שם "שיעורים למגזר החרדי". את שומעת רק קול של מורה והן רואות את זה בזום ובמחשב. סוג של מצגת ביוטיוב עם קולה של מורה, ואת לא רואה אותה. זה רץ בלייב, את לא שומעת את זה בטלפון. לילדי הפרעת קשב, יש להם בעיות עם דברים שאינם פרונטליים וזה מקל עליהם. במיוחד שיש לי אחת כזאת אני מבינה בזה (נעמה, אם לארבעה, חוזרת בתשובה, ליטאית).

תרשים 6: תפיסת מידת ההסכמה של רבנים לשימוש בזום בפילוח מגזרי

הערה: ההבדלים בגרף מובהקים סטטיסטית ($X^2(12)=90, p<0.001$)

למידה מקוונת במוסדות החינוך ברשת חב"ד

כאמור לעיל, מוסדות החינוך השייכים לזרם חב"ד התאפיינו באימוץ כמעט גורף של לימוד בזום בעת מגפת הקורונה: 94 אחוז ממשתפי המחקר שילדיהם לומדים במוסדות אלה דיווחו על למידה מקוונת באמצעות הזום. פנינה, מורה בבית ספר של חב"ד, תיארה את אימוץ הלמידה המקוונת כהחלטה שהתקבלה בקלות יחסית, אף שנדרשו התאמות במשפחות מסוימות:

שאלה: הייתה התנגדות רבנית כלשהי לשימוש בזום?

תשובה: לא, לא הייתה התנגדות, אבל כן היה שיח על זה. כולם הבינו שזה משהו שהוא קיים ולא נוכל למנוע אותו לגמרי. כן ניסו לחשוב: הבית ספר שלנו הוא תחת רשת חב"ד, עשו זום להורים, צירפו את כל ההורים להסביר להם איך להשתמש במערכת. יש מענה שהוא נטו לזום בעזרת מייל ממוקד שאתה מקבל את הקישור

לזום מבית הספר בלבד, וכך הבנות לא תהיינה חשופות לדברים אחרים. נתנו מענה. לא הייתה התנגדות. העלינו את הצורך וניסו למצוא פתרונות בתוך הזום לחברה שלנו שלא כל אחד ייכנס. אנחנו בבתי ספר חב"ד זכינו, זה לא קיים בכל מקום. בתי ספר ברשת חב"ד זכו. המערכת נותנת לך אפשרות ליצור איתן קשר ולהתחבר [...] רשתות שעובדות עם קווי אינטרנט כשרים, ממש ממקדים בזום. כשאת רוצה להעביר את הקישורית לזום במייל, מחברים אותך לכתובות מייל מסוימות שרק מהן את יכולה לקבל למכשיר הזה, כמו הכתובת של בית הספר.

דינה, מורה במוסד חינוכי של חב"ד, הסבירה את הלגיטימציה של תוכנת הזום בציבור החב"דניקי על רקע העובדה שהחסידות הקימה בעשור האחרון כמה בתי ספר מקוונים ללמידה מרחוק עבור ילדי "משפחות השליחים", משפחות של חסידי חב"ד הפזורות ברחבי העולם ומנהלות מרכזים להפצת יהדות בסביבתם, לרוב במנותק מקהילה יהודית פעילה:

את צריכה לזכור שאצלנו בחב"ד היתה לנו את הדוגמה של "בית ספר נט", זה בית ספר של ילדי שלוחי חב"ד בכל מיני חורים בעולם שמפוזרים במקומות שאולי אפילו עוד לא שמעת עליהם, וילדי השלוחים צריכים ללמוד. יש מערך מיוחד של בית ספר נט, וזה מתקתק ודופק כמו שעון. זה משהו שקורה כבר שנים. אז נכון ששם הילדים ערוכים לזה ואצלי בכיתה התלמידים לא ערוכים לזה, אין לכל אחד מחשב משלו, מי שיש לו מחשב יש לו אח או אחות, לכן התוצאה לא במיטבה, אבל הנה, הצלחנו לעשות משהו במגבלות שלנו ובלי התנגדויות.

מעניין להיווכח שהיחס בין היקף הלמידה בפועל ובין מידת הנכונות של ההורים ללמידה בזום בחב"ד הפוך ליחס הקיים ביתר תתי-הזרמים. כ־19 אחוז מההורים שילדיהם לומדים במוסדות חב"ד התנגדו ללמידה בזום באירועים עתידיים (בהשוואה ל־94 אחוז של למידה בפועל), בעוד שבקרב הליטאים, החסידים והספרדים ההתנגדות ללמידה בזום הייתה נמוכה (לעתים נמוכה בהרבה) מהיקף הלמידה בפועל. ואכן, אנשי החינוך מרשת חב"ד שרואינו למחקר התייחסו גם להורים המעטים שסירבו לאפשר לילדיהם להשתתף בלמידה מקוונת. כמה מהמורים סיפרו שהגיבו לכך בהבנה, שהרי עמדה זו רווחת בציבור החרדי. אולם במקרים אחרים עמדתם השוללת של ההורים נתקלה בהתנגדות הסגל החינוכי, במיוחד כאשר סירובם של ההורים היה עקרוני ולא טכני. כך, למשל, תיארה שרה, מורה ומנהלת במוסד לבנות באזור המרכז:

משפחות פשוט עשו חיבורים, הם הבינו שאין ברירה. תכלס, בבית הספר שלנו לכל ההורים ב־100 אחוז, אולי 99.99 אחוז, אם יש משהו שאין לו טלפון אפילו עם וואטסאפ. אז יש הורים שאין להם רשת אינטרנטית בתוך הבית אבל יש להם סמארטפון שהוא משמש את הבנות ללמידה. למי שהיה צריך חילקתי טאבלטים מבית הספר. זאת לא הייתה הבעיה, אבל היו משפחה או שתיים שזה היה אידיאל אצלם, לא לעשות.

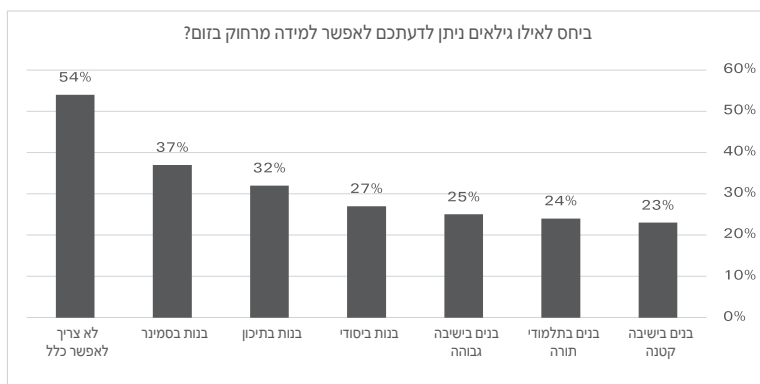
שאלה: אז מה הילדות עשו?

תשובה: אז הן לא נכנסות! יש לנו למשל ילדה בכיתה ב, האמא ביקשה שכל מורה תיידע אותה מה החומר שנלמד. אני הסברתי למורות שזה לא הולך ככה! מורות עוברות מאוד קשה, לא יודעת אם את יודעת כמה זה קשה למסור שיעור בזום לעומת שיעור בכיתה. ההכנה שונה וגם הביצוע עצמו. אז אחר כך לתת להורים את החומר כי האמא הזאת החליטה שמבחינה חינוכית היא לא עושה? הבהרתי להורים שזה לא יקרה. שתשאל את החברות עד איזה עמוד הגענו. אין לזה סוף, צריך להשאיר את המורות עם חדות למידה ולא להיות עסוקות כל היום בהודעות. צריכים להבין שהם [ההורים] צריכים לשאת באחריות.

משתני מגדר וגיל הילדים

לסיום פרק זה נציין שני משתנים נוספים שהשפיעו על מידת הנכונות של ההורים ללמידה מקוונת באמצעות הזום: מגדר הילדים וגילם. נכונות ההורים ללמידה בזום הייתה רבה יותר במוסדות החינוך לבנות מאשר במוסדות חינוך לבנים (ראו תרשים 7). נוסף על כך נמצא מתאם מובהק בין נכונות ללמידה בזום ובין רמת המודרניות. באופן כללי, ככל שההורים היו מודרניים יותר הם ביטאו יחס פחות שמרני לטכנולוגיות למידה. במיוחד נמצא מתאם חיובי מובהק בין רמת המודרניות למידת העניין בשיעורים שנתינו בזום ($r=0.393$) ובקבלת חוברות עבודה מבית הספר באמצעות המייל ($r=0.201$), בהשוואה לקבלת החוברות באופן ידני ($r=-0.09$). מתאם שלילי נמצא בין רמת המודרניות למידת העניין בשיעורים בטלפון (סינכרוניים: $r=-0.195$, מוקלטים: $r=0.241$), ומתאם חיובי – בין רמת המודרניות למידת ההסכמה עם הפריט: "אני חושב שלמידה באמצעות הזום היא החלופה הטובה ביותר ללמידה בכיתה" ($r=0.286$).

תרשים 7: שכיחות הנכונות ללימוד בזום על פי גילאי הילדים

לימוד מקוון באמצעות דואר אלקטרוני

במאמר אנו מתמקדים בעיקר בדיון על אימוץ הזום כערוץ למידה סינכרוני במוסדות הלימוד החרדיים, שכן ערוץ זה היה הנפוץ ביותר בבתי הספר בארץ ובעולם בתקופת הקורונה. אך בציבור החרדי התקיימה למידה באמצעות ערוץ מקוון נוסף בהיקף רחב יותר מהלמידה בזום: הדואר האלקטרוני. מממצאי הסקר עולה שב-23 אחוז מבתי האב שימש הדוא"ל כערוץ למידה, בעיקר להפצת חומרי לימוד. נראה שהסיבה לשימוש בערוץ זה הייתה טכנית ומהותית כאחד. לא מעטים מן הבוגרים החרדים אינם משתמשים באינטרנט באופן קבוע; ברשותם חיבור מקוון מוגבל המאפשר להם גישה לדואר האלקטרוני בלבד, אך לא לדפדפן ולשירותי רשת נוספים (אסקריא, 2020; כהנר ומלאך, 2021). לרברי משה (63), מורה במוסד ליטאי, זו תמונת המצב גם בקרב הסגל החינוכי: "לחלק מהרבנים יש זום אבל כמעט כולם יש מייל".

לפיכך החיבור למייל לצורך לימודים לא דרש שינוי משמעותי בנגישות המוגבלת למרחב הדיגיטלי. כך תיארה זאת יוכבד, אם לארבעה ילדים הלומדים במוסד חסידי:

עד עכשיו היה לי בבית מחשב אחד של העבודה, וזהו. בגלל הקורונה הבאתי מחשב נייד נוסף אבל רק עם מייל. אז לבנות יש מייל, הן מקבלות במייל את הדברים והבאתי גם לצורך הדפסת הדברים.

שאלה: מה הגיע במייל? דברים מבית הספר?
תשובה: (שואלת את הילד שלה) איך קוראים למייל של החרדים? אאוטלוק. כאילו, יש להם אינטרנט שמאפשר רק מיילים, בלי כלום מעבר לזה. "נט-פרי", עם חסימה של הכול. חוץ ממייל אין להם כלום.

זאת ועוד: השימוש במייל שעליו דיווחו משתתפי המחקר היה בעיקר לשם קבלת חומרי למידה, ובמקרים מסוימים לשליחת מטלות לצוות ההוראה. חיבור לצורך זה היה נקודתי, מהיר ויכול היה לעשותו גם אחד ההורים.

גם בנוגע לאימוץ הדואר האלקטרוני לצורכי למידה העמדות היו חלוקות. כמה מהמוראיינים ציינו כי בבתי הספר של ילדיהם השתמשו בדואר האלקטרוני ללמידה, אך הם התנגדו לחבר את המחשב הביתי לאינטרנט גם לצורך מוגבל זה. במקום חיבור ביתי נעזרו ההורים בבתי שכנים שבהם היה חיבור לאינטרנט, ואלה הורידו את החומרים להחסן נייד או הדפיסו אותם:

מה הבנות שלי צריכות אינטרנט? הבנים הקטנים שלי, הם לא צריכים אינטרנט. גם החברות של שרי ותמר בתיכון לוקחות משכנות. נותנות בבית הספר כתובת מייל של מישהו שכן יש לו אינטרנט, ואז היו מחפשות מדפסת. ומי שממש לא רצתה, ה[י]תה אפשרות לשלוח בדואר והיו גם "נקודות חלוקה" כאלה. זה סמינר ענק, אז מגיעים לרחוב זה וזה, ואז יש חומרים מחולקים לפי כיתות (רחל, אם לחמישה, זרם חסידי).

אך שלא כמו בתיאורי המרואיינים כאן, ואף שלרוב הציבור החרדי יש נגישות לדואר אלקטרוני, ברוב בתי הספר לא נעשה שימוש בדואר האלקטרוני לצורכי למידה. נוגה, מורה ואם לארבעה שלומדים במוסדות חינוך ספרדיים-ליטאיים, כהגדרתה, הסבירה מדוע:

שאלה: אמרת שאצל הילדים שלך הטלפון היה הפתרון הכי הגיוני? למה לא הסכימו לשלוח גם במייל?

תשובה: הם לא יכולים לעבוד ככה, כי הם לא יכולים להגיד להורים: "תקנו מחשבים ותתחברו למייל", כי כל השנים האלה הם היו נגד מחשב נקודה! אפילו מחשב שמכיל רק וורד הם היו נגד! אז הם לא יקחו על הכתפיים שלהם לקרוא לאנשים לעשות אינטרנט.

שאלה: אבל את אמרת שאפשר פתרונות כמו חיבור רק למייל, אז למה לא לאמץ אותם? תשובה: הם לא יודעים אם כל המשפחות יאמצו את הפתרונות. אולי זה יפתח פתח לאנשים שלא יעשו מסונן, ושלא יפתחו רק מייל? כאילו על עצמי אני יכולה לסמוך, אבל על עוד 700 משפחות שלומדות בתלמוד תורה זה בעייתי לסמוך.

גם לעניינים הלוגיסטיים נמצאו פתרונות. כך למשל אמרה חיה, שבתה למדה בסמינר: "הסמינר כאילו סירב לעשות זומים, כי הרבנים אמרו שאסור אז בת אחת הייתה באה לקחת דיסקונקי עם החומר, והיא הייתה שולחת את זה לכל הכיתה. כאילו, לסמינר אסור לשלוח את זה במייל, אבל אם בת שולחת אותו, כאילו זה מצחיק, הסמינר יודע שזה נשלח במייל, אבל הוא כאילו עושה את זה בהסכמה שבשתיקה כזו".

דברים אלה משרטטים מעין היררכיית לגיטימציה בביות הפלטפורמות המקוונות לצורכי למידה. פלטפורמה שכבר רווחה יחסית בשימוש קודם לקורונה, כדוגמת המייל, קיבלה לגיטימציה רחבה יותר לגיוסה לצורכי למידה (למרות התנגדויות). זאת בהשוואה לפלטפורמה חדשה דוגמת הזום, שלא הייתה נפוצה גם בקרב בתי האב שהיו מחוברים לאינטרנט, ואימוצה נדחה בהיקף רחב הרבה יותר.

דיון

במחקר בחנו את היקף השימוש בערוצים מקוונים בלמידה בבתי הספר החרדיים ואת שיקוליהם, עמדותיהם ותפיסותיהם של הורים ומורים בשאלת אימוץ למידה מקוונת בעת חירום. מהממצאים עולה כי הלמידה מרחוק במוסדות החרדיים נעשתה בעיקר באמצעות הטלפון באופן סינכרוני וא-סינכרוני ודפי עבודה שחילק בית הספר. רק מיעוט מהמוסדות החרדיים הסתייעו בזום ללמידה מרחוק. יוצא דופן היה זרם חב"ד, שבו היה מקובל השימוש בזום.

עוד נמצאו הבדלים בין תת הזרמים במגזר בשאלת נכונותם של ההורים להסתייע בערוצי למידה מקוונים בעתיד, וקשרים בין מידת השמרנות/המודרניות של ההורים לנכונות זו. לא היה זה מפתיע שהורים שהזדהו כמודרניים יותר וכן תת הזרמים הספרדים והליטאים, שבהם אוכלוסייה גדולה יותר של חרדים מודרניים (מלאך וכהנר, 2017;

אסקריא, 2020; כהנר, 2020), הביעו נכונות רבה יותר ללמידה בזום בהשוואה לזרם החסידי, נוסף על שימוש בפועל בתוכנה שהיה רב יותר בקרב זרמים אלה בהשוואה לזרם החסידי.

עם זאת בעלי עמדות אלה היו במיעוט. מעל הכול בולטת העובדה שרוב המשפחות החרדיות (יותר מ-85 אחוז) לא הסתייעו בערוצים מקוונים כלל ואף לא הביעו נכונות עקרונית ללמידה דיגיטלית. יתרה מזאת, גם התומכים בלמידה מקוונת ואף הורים שילדיהם היו חשופים לאינטרנט ולמרחב הדיגיטלי הדגישו שתקוותם לגמישות מצד מוסדות הלימוד בנושא איננה ריאלית עקב עמדתם הנוקשה של מנהלי בתי הספר המשקפת ומיישמת את התנגדות ההנהגה הרבנית לצעד זה. בקרב המיעוט שהביע נכונות ללמידה מקוונת נמצאה השפעה של מגדר הלומדים: הנכונות של תלמידות ללמידה מקוונת הייתה רבה יותר מזו של תלמידים. ממצא זה מחזק את המחקרים המצביעים על השקפת העולם הרווחת בקרב הורים חרדים – גברים ונשים – שסכנת האינטרנט חמורה יותר לילדים מאשר לילדות, עקב החשש מחשיפה לתכנים לא צנועים ברשת שנתפסת כפוגעת יותר בבנים (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007). גם ממצא זה יכול להיות מוסבר כנגזרת של תפיסת ה"סכנה" לילדים, אשר ככל שהם גדלים הביקורתיות שלהם משתכללת (Kirkorian, Wartella & Anderson, 2008).

"גבול הלגיטימציה" ו"לגיטימציה מתרחבת"

מחקרים מעטים עסקו בתהליכי לגיטימציה של מדיה חדשים בקהילות דתיות והתמקדו בעיקר במבט "מלמעלה למטה", של בעלי הסמכות, כגון רבני קהילות דתיות מודרניות (Golan & Don, 2022) וקהילות דתיות שמרניות (Golan & Stadler, 2015; Golan, 2016), וכן בנקודת המבט של מועני התקשורת, כגון מנהלי אתרי אינטרנט (Golan & Stadler, 2016). ממחקרים אלה עולה כי תהליכי הלגיטימציה מתרחשים בעיקר עקב לחצים של המשתמשים עצמם. לחצים אלה מתגברים כתוצאה משינויים באקלים התקשורתי (כגון שילוב דיגיטציה בתחומי תעסוקה רבים), הנתפסים כהכרח שמניע את מנהיגי הקהילה להעניק לגיטימציה לאימוץ – חלקי או מלא – של המדיום החדש, לעתים בדיעבד (Livio & Tenenboim-Weinblatt, 2007). כהשלמה לכך ניתחנו במחקר מקרה בוחן ובו מגמה הפוכה: תהליך של שינוי תקשורתי מהיר בתנאים של אילוצים הרוחפים "מלמעלה למטה" לאימוץ המדיום החדש, אך סופו של התהליך הוא דווקא באי-לגיטימציה ודחייה של השימוש בו.

ואכן, ממצאי המחקר עולה כי למרות הצורך הדחוף שעלה מהשטח בפתרון ללמידה בתקופת מגפה, ועל אף כישלון ברור של השימוש ערוצי הלמידה הטלפוניים, בעיני המורים וההורים כאחד (בארט, 2022; רוזנברג, סבג-בן פורת וביליג, 2021), השימוש בלמידה מקוונת לא קיבל לגיטימציה מההנהגה הרוחנית וממנהלי בית הספר ולכן נדחה במיינסטרים החרדי. במובן זה הציבור החרדי שונה ממוסדות שמרניים

שנטו להימנע משילוב שיטות למידה מקוונות במצבי שגרה, אך בעת מגפת הקורונה אימצו טכנולוגיות למידה מודרניות (Al Lily et al., 2020). כך גם בהשוואה לקהילות מסורתיות נוספות, כדוגמת המנוניטים בארצות הברית שהתמודדו עם אתגרים דומים הנובעים ממגבלות על טכנולוגיות תקשורת מסוימות (Corcoran et al., 2022), אך קיימו בכל זאת למידה מקוונת (Dager, 2020). עקב תפיסת האיום שבחשיפת הילדים למרחב הדיגיטלי וההסתגרות מפני מרחבי הרשת ותכניה כערך עליון (Nadan et al., 2019), העדיפו מנהיגי הציבור החרדי ומנהלי המוסדות ערוצי למידה יעילים הרבה פחות ובמקרים מסוימים אף הסתכנו והפרו את כללי הבידוד והסגרים שהטילה הממשלה, ובלבד שלא לעבור ללמידה מקוונת. מממצאי המחקר עולה כי תפיסה זו חלחלה גם לרוב ההורים, והייתה גורם מכריע בראייתם את הלמידה המקוונת.

נראה שהשימוש באינטרנט התרחב בציבור החרדי בשנים האחרונות, לרבות מעורבות מסוימת ברשתות חברתיות ובאפליקציות מסרים כדוגמת וואטסאפ (Mishol-Shauli & Golan, 2022, 2024), ומספרן של משפחות חרדיות אשר אינן מסתפקות בחיבור לאינטרנט ממקום העבודה אלא גם מביתן (אסקריא, 2020) הלך וגדל. למרות זאת חשיפת ילדים לרשת נחשבת מחוץ לגבול הלגיטימיות גם באירוע משמעותי כדוגמת מגפה, הטורף את כללי המשחק הרגילים, גם אם השימוש ברשת הוא למטרות לימוד. התנגדות זו מדגימה היטב את אחד ממרכיבי דינמיקת הביות שאותו זיהתה היידי קמפבל (Campbell, 2010): הצלחתו או כישלונו של ביות נקבעים בהתאם לערכי הליבה וסדר העדיפויות של הקבוצה. מאחר שחינוך הילדים נתפס כאחד מהערכים החשובים – אם לא החשוב ביותר – במארג הערכי של הציבור החרדי (Neriya-Ben Shahr, 2019), ממילא גבול הלגיטימציה של חשיפה למרחב הדיגיטלי שקובעים מנהיגי הציבור נתפס על ידי חברי הקהילה כקשיח לחלוטין ומגובה על ידם. בכך דומה תגובת החברה החרדית לתגובתה של קהילת האמיש בארצות הברית, שדחתה אף היא את הלמידה המקוונת והעדיפה לימוד עצמי באמצעות דפים וחוברות עבודה מודפסות (Lynch, 2020). גם במקרה של האמיש הצורך הפדגוגי הדחוף היה טמון במתח עם ערך ליבה של הקהילה: דחייתן של טכנולוגיות חדשות. אולם אם בחברה החרדית החשש נובע מפגיעת התוכן הבלתי מסונן בעולמם הרוחני של הילדים, אצל האמיש ההתנגדות היא לאימוץ המדיום עצמו גם ללא קשר לתכנים המועברים בו (Neriya-Ben Shahr, 2020).

המשגה דומה לתהליך זה מכונה על ידי אורן גולן ויעקב דון (Golan & Don, 2022) בשם "grassroots legitimation", כלומר ניסיון ליצירת לגיטימציה על ידי דחיפה מהשטח (המשתמשים) כלפי מעלה (ההנהגה). אך הלגיטימציה לא ניתנת בשל מתח בין אימוץ המדיום ובין ערך ליבה קהילתי. במקרה הנחקר כאן אפשר למצוא לכך ביטוי אצל הורים שדיווחו כי התירו לילדיהם להסתייע ברשת לצרכים לימודיים, ואחרים שתמכו עקרונית בלמידה מקוונת. אלה ואלה העריכו שגבול הלגיטימציה בשימוש במדיה מקוונת יוותר כפי שהוא – כלומר הרחקת ילדים מהמרחב הדיגיטלי – גם במקרה של למידה מרחוק

בעת מגפת הקורונה, עקב עמדתם של רבני המגזר ובעקבותיהם מנהלי המוסדות אשר ימנעו את אימוץ הערוץ או את ביותו. העובדה שמשתתפי המחקר הבחינו בין רבנים למנהלים מצביעה על תפקיד חשוב של מנהלי המוסדות בהקשר זה: הם משמשים כ"שומרי סף" בניהול המגע של בני הקהילה עם המרחב הדיגיטלי, בדומה לאנשי חינוך בחברה הרתית-לאומית (Golan & Don, 2022), למתווכי ידע פרופסיונליים-קהילתיים (Taragin-Zeller, Rozenblum & Baram-Tsabari, 2022) ולנשים בחברה החרדית (Neriya-Ben Shahr, 2019) ובקהילת האמיש (Neriya-Ben Shahr, 2020). זו פונקציה של מתווכת לא-דרשמית בין האידיאולוגיה המותווית בידי מנהיגיה הרוחניים של הקהילה ובין מימושה בפועל. תפקידם של המנהלים מנע אימוץ למידה מקוונת במוסדות הלכה למעשה, דבר שהיה יכול להביא להצטרפות ההנהגה ולמתן לגיטימציה בדיעבד, כפי שאירע בהקשר של סטודנטיות חרדיות במוסדות להשכלה גבוהה; שם לא היה מתח בין שימוש בכלים דיגיטליים לערכי ליבה של הקהילה (Golan & Fehl, 2020).

יוצאת דופן היא חסידות חב"ד. אפשר להסביר זאת בגישתה הפתוחה לשימוש בטכנולוגיות דיגיטליות לצורכי הפצה אידיאולוגית (Blondheim & Katz, 2016; Golan & Stadler, 2016), אולם הממצאים מראים רובד נוסף. המקרה של חב"ד משמש כדוגמה למה שאנו מבקשים לכנות "לגיטימציה מתרחבת" של השימוש במדיה חדשים מתוך הכרח. חסידי חב"ד בוגרים נעזרו במדיה חדשים הרבה יותר מיתר התת זרמים בציבור החרדי, שכן הלגיטימציה לשימוש בטכנולוגיות הדיגיטליות התקבלה עקב ההכרה בפוטנציאל הקיים בהן להפצת האמונה בציבור הרחב. אך לגיטימציה לשימוש ברשת הוענקה גם במקרה של בתי הספר לילדיהם של שליחי חב"ד הפזורים ברחבי העולם, שהיו מחלוצי השימוש בזום עוד לפני משבר הקורונה. גם כאן משתקף העיקרון של קמפבל שהוצג לעיל, לפיו הצלחתו או כישלוננו של הבית נקבעים לאור ערכי הליבה וסדרי העדיפויות של הקבוצה. בחסידות חב"ד השליחות היא הערך העליון, וכפי שניסחה זאת שרונה פרל: "קהילה המחויבת עמוקות לרעיון השליחים [...] שליחי חב"ד רואים את תפקידם כחייהם ולא כעבודתם" (Pearl, 2014, p. 124).

מכיוון שכך השליחות כערך עליון מכשירה אימוץ למידה אינטרנטית גם בקרב ילדי השליחים כדי לאפשר את פעילותו של מנגנון השליחות של חב"ד של משפחות שליחים ובהן ילדים קטנים. המחקר הציג את השלב הבא: הלגיטימציה ללימוד מקוון שחלה רק על בית הספר לילדי השליחים הורחבה בתקופת התפרצות נגיף הקורונה לאימוץ הלימוד בזום בבתי הספר של חב"ד, רובם ככולם.

ייתכן שהבחנה בין תנועת חב"ד ליתר הציבור החרדי מאששת את הבחנתו של גולן, המזהה שלושה דפוסים ביחסי הגומלין שבין קהילות דתיות למדיה החדשים: (א) שימוש רואלי המצביע על מתח בין הרתיעה מחשיפה למרחב הדיגיטלי ובין ההכרח להשתמש בפוטנציאל הקיים בטכנולוגיה זו, למשל לצורכי פרנסה (Neriya-Ben Shahr & Lev-On, 2011) או לימודים (Golan & Fehl, 2020). דפוס זה מאפיין בעיקר את הזרם

המרכזי החרדי ומתבטא בשימוש מוגבל באינטרנט, בעיקר לצריכה פרקטית תוך בית הטכנולוגיה באמצעות עיצוב טלפון כשר, שימוש בשירותי סינון תכנים וכדומה. (ב) שימוש תכליתי שבא לידי ביטוי בכך שחברי הקהילה משתמשים במדיום במטרה להפיץ ולחדד את המסרים שהקהילה רוצה להנחיל, והוא נפוץ בעיקר בקרב חסידי חב"ד; (ג) שימוש כוללני האופייני בעיקר לקהילות רפורמיות ובמסגרתו נתפס המדיום החדש ככלי מעצים שבעזרתו אפשר לחנך את הנוער ולהוביל את הקהילה. ממצאי המחקר הנוכחי מדגימים כיצד גישה תכליתית מאפשרת את הרחבת הלגיטימציה גם במקרים שבהם ייעוד השימוש שונה ונובע מהכרח אף במקרה של קבוצות שנתפסות כפגיעות יותר מבחינה רוחנית, כגון ילדים ובני נוער.

במבט כולל שופכים ממצאי מחקר זה אור על הבדלי העמדות והתפיסות בשאלת הלמידה המקוונת בתתי הזרמים השונים במגזר החרדי תוך כדי הבלטת ההשפעה הקריטית של ערכי הליכה הקהילתיים על אימוץ הטכנולוגיות החינוכיות. בעוד זרמים כדוגמת חסידות חב"ד נוטים לאמץ טכנולוגיות דיגיטליות לצורכי למידה בתנאים מסוימים, הרוב המכריע של הציבור החרדי שומר על עמדה נוקשה ודוחה את הלמידה המקוונת בעיקר בשל עמדותיהם של מנהלי המוסדות, המשקפים את התנגדותה של ההנהגה הרבנית. הממצאים מחדדים את חשיבותם של מנהלי המוסדות כ"שומרי סף" של הסטטוס-קוו האידיאולוגי, ומצביעים על כך שבקרב ההורים, גם אלה הפתוחים יותר לשימוש בטכנולוגיה, אין ציפייה לשינוי משמעותי בעמדה זו. המחקר מדגים את המתח המתמיד שבין לחצי השטח לערכים הקהילתיים המנחים, מוסיף תובנה חדשה למודל הלגיטימציה "מלמטה למעלה" ומציע את המושג "לגיטימציה מתרחבת" על מנת להסביר את האימוץ הסלקטיבי והספורדי של טכנולוגיות חינוכיות.

מגבלות המחקר וקריאה למחקרים עתידיים

המחקר בחן את עמדותיהם ותפיסותיהם של הורים ומורים בציבור החרדי של למידה מקוונת בתקופת מגפת הקורונה, ובכך הוא שופך אור על האתגרים שסוג זה של למידה מציב בפני קהילות שמרניות. עם זאת היו למחקר כמה מגבלות. ראשית, רואיינו הורים ומורים שהתייחסו ליחסה של ההנהגה הרבנית לטכנולוגיה, אולם לא המנהיגים עצמם. הבאת נקודת המבט של המנהיגים החרדים השונים יכולה הייתה להרחיב את תובנות המחקר ולבחון כיצד מבנה ההנהגה את גבולות הלגיטימציה או אי הלגיטימציה לשימוש בטכנולוגיות חדשות גם בתקופות משבר, ומהם השיקולים והפרקטיקות שלוקחים חלק בתהליך זה. שנית, בשל המגבלות שהוטלו בתקופת המגפה נערכו הראיונות בטלפון. ייתכן שעובדה זו השפיעה על הפתיחות של חלק מהמראיינים ואפשר שראיונות פנים-אל-פנים היו מניבים תובנות עשירות יותר.

עוד יש לציין שהראיונות נערכו תקופה ממושכת (אפריל 2020 עד ינואר 2021, והסקר נערך בסוף 2020). על כן ממצאי המחקר מתייחסים רק לתקופה של שלושת גלי

המגפה הראשונים. ייתכן שהתפיסות והעמדות על למידה מקוונת השתנו במהלך הזמן, וכך עמדות של מרואיינים מוקדמים היו עשויות להיות שונות אם הריאיון היה נערך במועד מאוחר יותר, ולהפך. הזמן וההתפתחויות במהלך המגפה עשויים היו להשפיע על עמדות המרואיינים ויש להביא זאת בחשבון בפרשנות הממצאים.

במחקרים עתידיים כדאי יהיה אף להקים קבוצות מיקוד עם משתתפים שונים – הורים, מורים, מנהלים – כדי לעורר דיון בסוגיות שעלו במחקר.

לבסוף, המחקר בחן אוכלוסייה שמרנית מסוימת – חרדים – בעלת מאפיינים דומים לקבוצות שמרניות אחרות, אולם נבדלת מהן בפרמטרים אחרים. במחקרים עתידיים כדאי יהיה לנתח קבוצות שמרניות נוספות, כגון ערבים-מוסלמים, ולבחון אם הן חוו תהליכי לגיטימציה או אי לגיטימציה לטכנולוגיה באופן דומה. נקודה מעניינת נוספת שעלתה מממצאי המחקר קשורה לבתי האב החרדיים שבהם נמצא כי ההורים אפשרו – לעתים אף עודדו – את ילדיהם לגלישה מקוונת באתרי אינטרנט ובאפליקציות למידה בתחומים כגון חשבון, אנגלית וכדומה. על רקע המחקרים הרבים העוסקים בציבור החרדי הבוגר, מחקרים מעטים התמקדו בילדים ובני נוער, אולי בהנחה שגם בבתים שבהם נעשה שימוש באינטרנט על ידי ההורים ההקפדה על אי-חשיפת ילדים וילדות, נוער ובחורי ישיבה למרחב האינטרנטי, נותרה מחמירה (Nadan et al., 2019). אך כאמור, נראה שהשינויים שחלו בתקופת הקורונה ואולי גם קודם לה, מחייבים מחקר חדש הבוחן את היקפן ואופיין של פרקטיקות השימוש באינטרנט בקרב ילדים ובני נוער חרדים, הן בתת הזרם החרדי-מודרני הן בקבוצות שמרניות יותר.

מקורות

- איגוד האינטרנט הישראלי (2020). סקר הגולש הישראלי – השימוש באינטרנט בישראל בדגש על תקופת הקורונה. אוחר מתוך <https://www.isoc.org.il/sts-data/israeli-internet-usage-survey-2020>
- אסקריא (2020). דוח דפוסי חיבור ושימוש באינטרנט בתקופת הקורונה: יולי, 2020, זמין באתר askaria.co.il/
- בארט, ע' (2022). "חויית הלמידה מרחוק במגפת הקורונה בקרב הורים חרדים לילדים הלומדים בבתי ספר יסודיים", הגות, יג, עמ' 19–1.
- בזק (אפריל, 2020). "דוח בזק לשימוש בדיגיטל במגזר החרדי", אוחר מתוך https://drive.google.com/file/d/1LS0eD70ZLUSAXYM6klO_WuGxD5rT4LN5/view
- ברנדויין, א' (2023). "אוכלוסיית ישראל מונה: 1,290,000 חרדים שהם כ-12.9% מהאוכלוסייה", ערוץ 7, אוחר מתוך <https://www.inn.co.il/news/599538>
- ויסברג, מ' (2020). "מיוחד: ראש הישיבה ותלמידיו בשמחת חג בשידור טלפוני", אוחר מתוך <https://www.bhol.co.il/news/1094040>
- זיכרמן, ח' ול' כהנר (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- טרבלסי, נ' (2022). "כבר לא נרתעים מהאינטרנט: כך השתנו הרגלי צריכת המדיה של החברה החרדית", גלובס, 1.12.2022. אוחר מן האתר: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001431403>
- יונס, מ' (2020). "סמארטפון, הורים ומתבגרים במשפחות מוסלמיות דתיות בישראל", עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

- כהנר, ל' (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' וג' מלאך (2019). שנתון החברה החרדית בישראל 2019, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' וג' מלאך (2021). שנתון החברה החרדית בישראל 2021, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' וג' מלאך (2023). שנתון החברה החרדית בישראל 2023, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2021). "לקט נתונים מתוך הסקר החברתי בנושא שימוש באינטרנט: הודעה לתקשורת", אוחר מן האתר. https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/223/19_21_223b.pdf
- לשם, א' (2020). לחם ושעשועים: חיפוש הגוגל המובילים בעולם בימי קורונה, אוחר מתוך <https://www.haaretz.co.il/captain/net/premium-1.8857188>
- מלאך, ג' ול' כהנר (2017). "נגיעות מודרניות או 'חרדיות מודרנית'? אומדן מספרי לתהליכי מודרניזציה בחברה החרדית", *תרבות דמוקרטית*, 17, עמ' 19-51.
- מלאך, ג', ל' כהנר וי' בכר (2023). שנתון החברה החרדית 2022, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלחי, א', ג' מלאך וי' פרידמן (2020). כיצד מתמודד המגזר החרדי עם נגיף הקורונה?, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- משרד התקשורת (2020). דו"ח שימושים באינטרנט בתקופת הקורונה, אוחר מתוך https://www.gov.il/BlobFolder/news/18052020/he/using_internet_corona.pdf
- נחשוני, ק' (2020). "למידה מרחוק במגזר החרדי: 11 ילדים על טלפון", *Ynet*, אוחר מתוך <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5717962,00.html>
- גב, א' וי' מילצקי (2023). דוח מצב החברה החרדית 2023, ירושלים: המכון החרדי לחקר מדיניות. אוחר מן האתר: <https://www.calameo.com/read/005961459a05b6caf6e08?authid=c1YpQpIy9ILM>
- רוזנברג, ח', ח' סג"בן פורת ומ' ביליג (2021). למידה מרחוק במגזר החרדי בתקופת הקורונה: אסטרטגיות, עמדות ויעילות, ירושלים: לשכת המדען הראשי במשרד החינוך.
- Al Lily, A.E., A.F. Ismail, F.M. Abunasser & R.H.A. Alqahtani (2020). "Distance Education as a Response to Pandemics: Coronavirus and Arab Culture", *Technology in Society*, 63, 101317.
- Allmark, P., J. Boote, E. Chambers, A. Clarke, A. McDonnell, A. Thompson, et al. (2009). "Ethical Issues in the Use of In-depth Interviews: Literature Review and Discussion", *Research Ethics Review*, 5, 2, pp. 48-54.
- Ashforth, B.E. & B.W. Gibbs (1990). "The Double-edge of Organizational Legitimation", *Organization Science*, 1, 2, pp. 177-194.
- Asterhan, C.S. & H. Rosenberg (2015). "The Promise, Reality and Dilemmas of Secondary School Teacher-student Interactions in Facebook: The Teacher Perspective", *Computers & Education*, 85, pp. 134-148.
- Bakardjieva, M. (2011). "The Internet in Everyday Life: Exploring the Tenets and Contributions of Diverse Approaches", *The Handbook of Internet Studies*, 11, pp. 59-82.
- Barker, E. (2005). "Crossing the Boundary: New Challenges to Religious Authority and Control as a Consequence of Access to the Internet", in: M. Hojsgaard & M. Warburg (eds.), *Religion and Cyberspace*, London: Routledge, pp. 67-85.
- Barzilai-Nahon, K. & G. Barzilai (2005). "Cultured Technology: Internet & Religious Fundamentalism", *The Information Society*, 21, 1, pp. 25-40.
- Blondheim, M. & E. Katz (2016). "Religion, Communications, and Judaism: The Case of Digital Chabad", *Media, Culture & Society*, 38, 1, pp. 89-95.
- Campbell, H. (2006). "Religion and the Internet", *Communication Research Trends*, 26, 1, pp. 3-24.

- Campbell, H. (2007). "‘What Hath God Wrought?’ Considering How Religious Communities Culture (or Kosher) the Cell Phone", *Continuum: Journal of Media & Cultural Studies*, 21, 2, pp. 191-203.
- Campbell, H. (2010). "Religious Authority and the Blogosphere", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 15, pp. 251-276.
- Carpenter, S.P. (2014). *Mennonites and Media: Mentioned in It, Maligned by It, and Makers of It: How Mennonites Have Been Portrayed in Media and How They Have Shaped Media for Identity and Outreach*, Eugene, OR: Wipf and Stock Publishers.
- Cohen, B. (2024). "Torah Transmission in a Digital Age", in: P. Shroff-Mehta et al. (eds.), *The Routledge Handbook of Global and Digital Governance Crossroads*, London: Routledge India, pp. 541-561.
- Cohen, Y. (2015). "The Israeli Rabbi and the Internet", H.A. Campbell (ed.), *Digital Judaism: Jewish Negotiations with Digital Media and Culture*, New York: Routledge, pp. 183-204.
- Corcoran, K.E., R.E. Stein, C.J. Colyer et al. (2022). "Rituals of Contagion in Closed Religious Communities: A Case Study of Amish and Mennonite Communities in the USA During the Beginning of the COVID-19 Pandemic", *Journal of Religion and Health*, 61, pp. 4260-4281.
- Courtois, C., P. Verdegem & L. De Marez (2013). "The Triple Articulation of Media Technologies in Audiovisual Media Consumption", *Television & New Media*, 14, 5, pp. 421-439.
- Cowan, D. (2005). *Cyberhenge: Modern Pagans on the Internet*, New York: Routledge.
- Creswell, J. & V. Clark (2017). *Designing and Conducting Mixed Methods Research* (3rd ed.). London: SAGE.
- Dager, C. (2020). *Mennonite Education Responds in Faith and Hope to the Pandemic*, Mennonite Church USA. <https://www.mennoniteusa.org/news/mennonite-education-pandemic/>.
- David, Y. & C. Baden (2020). "Reframing Community Boundaries: The Erosive Power of New Media Spaces in Authoritarian Societies", *Information, Communication & Society*, 23, 1, pp. 110-127.
- Golan, O. (2015). "Legitimation and Community Building amongst Jewish Denominations", in: H. Campbell (ed.), *US Digital Judaism*, New York: Routledge, pp. 125-144.
- Golan, O. & Y. Don, (2022). "Legitimation of New Media for Religious Youth: Orthodox Elites' Approach to Adolescent Youngsters' Engagement with Digital Worlds", *Religions*, 13, 6, 484.
- Golan, O. & E. Fehl (2020). "Legitimizing Academic Knowledge in Religious Bounded Communities: Jewish Ultra-orthodox Students in Israeli Higher Education", *International Journal of Educational Research*, 102, 101609.
- Golan, O. & N. Stadler (2016). "Building the Sacred Community Online: The Dual Use of the Internet by Chabad", *Media, Culture & Society*, 38, 1, pp. 71-88.
- Haddon, L. (2011). "Domestication Analysis, Objects of Study, and the Centrality of Technologies in Everyday Life", *Canadian Journal of Communication*, 36, 2, pp. 311-323.
- Hijazi-Omari, H. & R. Ribak (2008). "Playing with Fire: On the Domestication of the Mobile Phone among Palestinian Teenage Girls in Israel", *Information, Community and Society*, 11, 2, pp. 149-166.
- Hussain, M. (2013). "Sociocultural and Ethical Concerns about SMS Discourse in Pakistan", *Language in India*, 13, 2, pp. 236-246.
- Innis, H.A. (1951). *The Bias of Communication*, Toronto: University of Toronto Press.

- Ivankova, N.V. J.W. Creswell & S.L. Stick (2006). "Using Mixed-methods Sequential Explanatory Design: From Theory to Practice", *Field Methods*, 18, 1, pp. 3-20.
- Kahane, R. (2019). *Legitimation and Integration in Developing Societies: The Case of India*. New York: Routledge.
- Kirkorian, H.L., E.A. Wartella & D.R. Anderson (2008). "Media and Young Children's Learning", *The Future of Children*, 18, 1, pp. 39-61.
- Lim, S.S. (2008). "Technology Domestication in the Asian Homestead: Comparing the Experiences of Middle-class Families in China and South Korea", *East Asian Science, Technology and Society: An International Journal*, 2, 2, pp. 189-209. <https://doi.org/10.1215/s12280-008-9045-6>
- Livio, O. & K. Tenenboim Weinblatt (2007). "Discursive Legitimation of a Controversial Technology: Ultra-Orthodox Jewish Women in Israel and the Internet", *The Communication Review*, 10, 1, pp. 29-56.
- Lynch, K. (2020). "How are Amish Schools in Ohio Handling Distance Learning amid Coronavirus Outbreak?", *The Columbus Dispatch*, <https://www.dispatch.com/story/news/coronavirus/2020/04/01/how-are-amish-schools-in/1426927007/>.
- Maxwell, J.A. (2008). "Designing a Qualitative Study", *The SAGE Handbook of Applied Social Research Methods*, vol. 2, pp. 214-253.
- Mishol-Shauli, N. & O. Golan (2022). "Smartphone Religious Networking: Negotiating Contested Identities within a Pious Community over WhatsApp", *Religions*, 13, 11, 1034.
- Mishol-Shauli, N. & O. Golan (2024). "Covid-19, Identity, and Piety Online: Ultra-Orthodox Discussions in WhatsApp and Telegram Groups under Social Distancing Regulations", *Religion, State & Society*, 52, 1, pp. 65-84.
- Nadan, Y., N. Gemara, R., Keesing, E. Bamberger, D. Roer-Strier & J. Korbin, (2019). "'Spiritual Risk': A Parental Perception of Risk for Children in the Ultra-Orthodox Jewish Community", *The British Journal of Social Work*, 49, 5, pp. 1198-1215, <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcy092>.
- Naor, M., G.D. Pinto, P., Davidov, J. Benaroch & A. Kivel (2022). "Inclusion of Ultra-Orthodox Students in Higher Education: A Case Study about Women Seminary in the Engineering College of Jerusalem", *Education Sciences*, 12, 2, p. 102.
- Neriya-Ben Shahr, R. & A. Lev-On (2011). "Gender, Religion, and New Media: Attitudes and Behaviors Related to the Internet among Ultra-Orthodox Women Employed in Computerized Environments", *International Journal of Communication*, 5, p. 21.
- Neriya-Ben Shahr, R. (2019). "For We Ascend in Holiness and Do Not Descend: Jewish Ultra-Orthodox Women's Agency through their Discourse about Media", *Journal of Modern Jewish Studies*, 18, 2, pp. 212-226.
- Neriya-Ben Shahr, R. (2020). "'Mobile Internet is Worse than the Internet; It Can Destroy our Community': Old Order Amish and Ultra-Orthodox Jewish Women's Responses to Cellphone and Smartphone Use", *The Information Society*, 36, 1, pp. 1-18.
- Neriya-Ben Shahr, R., A. Marciano & A.M. Schejter (2023). "'There Are Only a Few Things that You Cannot Manage without Internet': Realization of Capabilities through Internet (Non) Use by Ultra-Orthodox Jewish Women", *The Information Society*, 39, 5, pp. 296-305.
- Neriya-Ben Shahr, R.N.B. (2024). "Not Just Wall Posters: Mass Media in Israeli Haredi Society", in: K. Caplan & N. Leon (eds.), *Contemporary Israeli Haredi Society*, New York: Routledge, pp. 160-203.

- Okun, S. & G. Nimrod (2020). "Online Religious Communities and Wellbeing in Later Life", *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 32, 3, pp. 268-287.
- Okun, S. & G. Nimrod (2021). "Lifelong Spiritual Learning: Religious Older Adults Going Digital", *Journal of Religion, Media and Digital Culture*, 10, 3, pp. 404-427.
- Pearl, S. (2014). "Exceptions to the Rule: Chabad-Lubavitch and the Digital Sphere", *Journal of Media and Religion*, 13, 3, pp. 123-137.
- Rosenberg, H., C. Sabag-Ben Porat & M. Billig (2024). "Ultra-Orthodox Telelearning During COVID-19: Parent, Teacher, and Principal Perspectives on Its Effectiveness", *Journal of Information Technology Education: Research*, 22, pp. 581-599.
- Rosenberg, H. & M. Blondheim (2021). "Authority: The Passive-aggressive Haredi Campaign against the Smartphone, in: H. Campbell & R. Tsuria (eds.), *Digital Religion: Understanding Religious Practice in Digital Media*, London: Routledge, pp. 196-204.
- Rosenberg, H. & T. Rashi (2015). "Pashkevlim in Campaigns against New Media: What Can Pashkevlim Accomplish that Newspapers Cannot?", H. Campbell (ed.), *Digital Judaism*, New York: Routledge, pp. 161-182.
- Rosenberg, H., M. Blondheim & E. Katz (2019). "It's the Text, Stupid!: Mobile Phones, Religious Communities, and the Silent Threat of Text Messages", *New Media & Society*, 21, 11-12, pp. 2325-2346.
- Ryan, G.W. & H.R. Bernard (2003). "Techniques to Identify Themes", *Field Methods*, 15, 1, pp. 85-109.
- Sabag-Ben Porat, C., H. Rosenberg & M. Blondheim (2022). "Challenges in Jewish Communities Online", H. Campbell & P. Cheong (eds.), *The Oxford Handbook of Digital Religion*, Oxford: Oxford University Press, pp. 361-367.
- Sanders, J., R. Correia, M. Dankbaar, P. de Jong, P.S. Goh, I. Hege & A. Webb (2020). "Twelve Tips for Rapidly Migrating to Online Learning during the COVID-19 Pandemic", *MedEdPublish*, 9, 1, pp. 9-23.
- Shomron, B. & Y. David, (2022). "Protecting the Community: How Digital Media Promotes Safer Behavior during the Covid-19 Pandemic in Authoritarian Communities: A Case Study of the Ultra-Orthodox Community in Israel", *New Media & Society*, 14614448211063621.
- Silverstone, R. (2006). *Domesticating Domestication: Reflections on the Life of Concept*, in: T. Berker, M. Hartmann, Y. Punie & K. Ward (eds.), *Domestication of Media and Technologies*, Maidenhead: Open University Press, pp. 227-248.
- Silverstone, R. & L. Haddon (1996). "Design and the Domestication of Information and Communication Technologies: Technical Change and Everyday Life", in: R. Mansell & R. Silverstone (eds.), *Communication Design: The Politics of Information and Communication Technology*, Oxford: Oxford University Press, pp. 44-74.
- Stadler, N. (2009). *Yeshiva Fundamentalism: Piety, Gender, and Resistance in the Ultra-Orthodox World*, New York: NYU Press.
- Stathonikos, N., N.C. van Varsseveld, A. Vink, M.R. van Dijk, T.Q. Nguyen, W.W. de Leng, & P.J. van Diest, (2020). "Digital Pathology in the Time of Corona", *Journal of Clinical Pathology*, 73, 11, pp. 706-712.
- Stefanile, A. (2020). "The Transition from Classroom to Zoom and How it Has Changed Education", *Journal of Social Science Research*, 16, pp. 33-40.

- Suchman, M.C. (1995). "Managing Legitimacy: Strategic and Institutional Approaches", *Academy of Management Review*, 20, 3, pp. 571-610.
- Taragin-Zeller, L., Y. Rozenblum & A. Baram-Tsabari (2022). "We Think this Way as a Society!: Community-level Science Literacy among Ultra-Orthodox Jews", *Public Understanding of Science*, 31, 8, pp. 1012-1028.
- Thomas, P. & P. Lee (eds.) (2012). *Global and Local Televangelism*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 1-258.
- UNESCO (2020). "COVID-19 Educational Disruption and Response". Retrieved from <https://en.unesco.org/news/unesco-survey-highlights-measures-taken-countries-limit-impact-covid-19-school-closures>.
- Weber, M., 1947. *The Theory of Economic and Social Organization*, New York: Oxford University Press.
- Wiederhold, B.K. (2020). "Connecting through Technology during the Coronavirus Disease 2019 Pandemic: Avoiding 'Zoom Fatigue'", *Cyberpsychology, Behavior and Social Networking*, 23, 7, pp. 437-438.
- Wyatt, S. (2008). *Challenging the Digital Imperative*, Maastricht: Maastricht University.
- Zalcborg, S. & S.Z. Block (2021). "COVID-19 amongst the Ultra-Orthodox Population in Israel: An Inside Look into the Causes of the High Morbidity Rates", *Contemporary Jewry*, 41, 1, pp. 99-121.
- Zimmerman-Umbel, D. (1992) "The Amish and the Telephone: Resistance and Reconstruction", in: R. Silverstone & E. Hirsch (eds.), *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, London: Routledge, pp. 183-194.